

MŰHELYTANULMÁNYOK

DISCUSSION PAPERS

MT-DP – 2008/10

**Alkalmi munkavállalói könyves
foglalkoztatás munkaadói és
munkavállalói interjúk tükrében**

SEMJÉN ANDRÁS - TÓTH ISTVÁN JÁNOS
- FAZEKAS MIHÁLY

Műhelytanulmányok
MT-DP – 2008/10

MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Műhelytanulmányaink célja a kutatási eredmények gyors közlése és vitára bocsátása.
A sorozatban megjelent tanulmányok további publikációk anyagául szolgálhatnak.

Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk
tükrében

Semjén András
tudományos főmunkatárs
MTA Közgazdaságtudományi Intézet
semjen@econ.coe.hu

Tóth István János
tudományos főmunkatárs
MTA Közgazdaságtudományi Intézet
tothij@econ.core.hu

Fazekas Mihály
Hertie School of Governance
Public Policy Programme
m.fazekas@mpp.hertie-school.org

2008. július

ISBN 978-963-9796-26-3
ISSN 1785-377X

Publisher:
Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences

Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk tükrében

Semjén András, Tóth István János, Fazekas Mihály

Összefoglaló

Jelen tanulmány a következő kérdésekre keresi a választ: (1) mi jellemzi az AM könyvet használó vállalkozásokat és munkavállalókat, (2) milyen módon – legálisan, illetve illegálisan – használják a gazdasági szereplők az AM könyvet, (3) milyen motivációk befolyásolják a gazdasági szereplőket, amikor az AM könyv használatáról és annak módjáról döntenek és (4) milyen hatással jár az AM könyv a rejtett foglalkoztatásra. Ezeket túl a rejtett gazdaság működésére általánosabban érvényes állításokat is megfogalmazunk. A tanulmány alapjául szolgáló empiriát munkaadókkal és munkavállalókkal készített részlegesen strukturált interjúkon keresztül szereztük. Az interjúalanyok megtalálásához 'hólabda' módszert alkalmaztunk. Főbb eredményeink a következők: (1) az AM könyvet az esetek döntő részében a szabályozói szándéknak megfelelően, szezonális, alkalmi munkavállalás során használják. Ugyanakkor (2) az esetek döntő részében nem a szabályoknak megfelelően használják. (3) Az interjúalanyok bérek elrejtésére vonatkozó döntését legnagyobb mértékben az azzal járó költségek és hasznok racionális kalkulációja határozta meg. (4) Az AM könyv az illegális foglalkoztatás részleges fehéredésének irányába hatott, hatására korábban teljesen illegálisan foglalkoztatott munkavállalók átkerültek a féllegális gazdaságba. (5) Az AM könyves foglalkoztatás és a rejtett gazdaság összefüggéseinek feltárása rávilágított arra, hogy az illegális, fél-legális tevékenységek a szereplők közti stabil bizalmi viszonyokon nyugszanak, és hogy a gazdasági szereplők egy jelentős csoportjának normarendszere nem ítéli el az adócsalást és csak kis mértékben fogadja el az adófizetést.

Tárgyszavak: rejtett gazdaság, a gazdaság „kifehérítésére” irányuló kormányzati politikák, alkalmi munka, alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás, alkalmi munkavállalók adó- és járulékkedvezményei

JEL kódok: E24, E26, H26, Z13

Employment with temporary work booklet in the light of interviews with employers and employees

András Semjén, István Tóth János, Mihály Fazekas

Abstract

The study aims at illuminating the following questions: (1) what characterizes enterprises and workers using the temporary work booklet, (2) in what ways do actors on the labour market use the booklet, (3) what motivations drive the economic actors when they decide about the ways of using the booklet, (4) what effects does the temporary work booklet have on hidden employment. Furthermore, we also arrive at some more general conclusions relevant to the general functioning of the Hungarian hidden economy. The empirical material on which our study is based was collected through semi-structured interviews with employers and employees. The interviewees were selected using a 'snowballing' technique. Our main results are the following: (1) the temporary work booklet is mostly used for seasonal, temporary employment in accordance with the intentions inherent in the regulation. Nevertheless, (2) in most cases the booklet wasn't used in compliance with the specific rules of the regulation. (3) Decisions whether to evade taxes were mostly influenced by a rational calculation of costs and benefits associated with evasion. (4) The temporary work booklet did decrease to some extent unreported employment, as many unreported workers employed previously gained semi-legal employment status thanks to the booklet. (5) The clarification of some connections between employment using the temporary work booklet and the hidden economy underlined the importance of trust and stable relations between the actors, and it also showed that a significant group of economic actors has norms that do not condemn tax evasion, and only partially approve tax compliance.

Keywords: hidden economy, policies to reduce the size of the hidden economy, temporary work, employment with the temporary work booklet, favourable tax treatment of temporary employment

JEL: E24, E26, H26, Z13

1. BEVEZETÉS

Az alábbi tanulmány „A rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei” elnevezésű kutatási programba illeszkedik. Ennek a kutatási programnak legfőbb célja a rejtett gazdaságot létrehozó szituációk, a szereplők döntéseit meghatározó motivációk és magatartási mechanizmusok elemzése, melyek alapján javaslatokat lehet tenni a rejtett gazdaság csökkentését szolgáló lépésekre. A tanulmány e cél eléréséhez azzal járul hozzá, hogy feltárja egy atipikus foglalkoztatási forma, az alkalmi munkavállalói könyv (továbbiakban AM könyv) alkalmazásának módjait, használóinak jellemzőit és a rejtett gazdasághoz való viszonyát. Ezzel összhangban a tanulmány az alábbi kérdésekre keresi a választ:

1. mi jellemzi az AM könyvet használó vállalkozásokat és munkavállalókat,
2. milyen módon – legálisan, illetve illegálisan – használják a gazdasági szereplők az AM könyvet,
3. milyen motivációk befolyásolják a gazdasági szereplőket, amikor az AM könyv használatáról és annak módjáról döntenek,
4. milyen hatással jár az AM könyv a rejtett foglalkoztatásra.

Ezeket túl a rejtett gazdaság egészére vonatkozó, korábbi tanulmányokban felvetett hipotézisek, megállapítások vizsgálatára is vállalkoztunk (Semjén-Tóth, 2004; Semjén-Tóth-Fazekas, 2008). Ezen hipotézisek közül a legfontosabbak:

1. Minél kedvezőtlenebb egy vállalkozás piaci pozíciója annál nagyobb valószínűséggel és annál nagyobb mértékben érintett a rejtett gazdaságban,
2. A piaci versenytársak, üzleti partnerek viselkedése döntően befolyásolja az adófizetési magatartást,
3. A technológia bonyolultsága és az adócsalás mértéke között fordított összefüggés áll fenn,
4. Az állami megrendelések magas aránya a korrupció viszonylag magas szintje esetén a nagyobb vállalatok körében paradox módon növelheti a rejtett gazdaságban való érintettséget,
5. Az állam működésének negatív megítélése a rejtett gazdaságban való jelentősebb érintettséget valószínűsít,
6. Pozitív összefüggés van aközött, mennyire tartja egy gazdasági szereplő jellemzőnek a korrupciót az állam működésére és aközött, mekkora valószínűséggel és milyen nagy mértékben érintett a rejtett gazdaságban,

7. A rejtett gazdaságban való részvétel költségei és hasznai (pl. adócsalás várható költsége és hasznai, lebukás valószínűsége és költsége) számottevően befolyásolják a rejtett gazdaságban való érintettséget.
8. A rejtett gazdaságban való részvétel esetlegesen magas költségeinek közvetlen megtapasztalása (pl. egy közelmúltban kiszabott munkaügyi bírság) csökkenti az adott vállalkozás rejtett gazdaságban való érintettségét.

Kutatási kérdéseinkre a munkaadókkal és munkavállalókkal készített, részlegesen strukturált interjúk alapján kerestük a válaszokat. Az interjúalanyok megtalálásához az ún. 'hólabda' módszert alkalmaztunk. Az interjút készítők személyes kapcsolati hálójából, ismeretségeiből indultunk ki, így igyekeztünk az interjúk lehető legmagasabb bizalmi szintjét garantálni. Előzetes félelmeink ellenére döntő részt nyitott interjúalanyokkal találkoztunk, ami nem csak az interjúzók közvetlen ismerőseire volt igaz, hanem a távolabbi, többszörös áttételeken keresztül fellelt interjúalanyokra is. Tekintettel a téma kényességére az interjúalanyok közléseit mindazonáltal óvatosan, fenntartásokkal kezeltük, hiszen nagy lehet a valószínűsége bizonyos információk elhallgatásának. A válaszok megbízhatóságának megítélésakor nagyban támaszkodtunk az interjút készítők személyes benyomásaira, tapasztalataira.

A hólabda módszer és az egyes szektorokból vett minta kis elemszáma egy nem szándékolt 'mellékterméke' az lett, hogy bizonyos szektorokat néha egyetlen interjúkészítő dominált. Ez arra vezethető vissza, hogy ismeretségi körük kiterjedtségétől függően általában maximum 2-3 szálon tudtak elindulni az interjúkészítők, és mivel az interjúalanyok elsősorban a magukéval azonos szektorból ajánlottak további interjúalanyokat, ezért a legtöbb interjúzó az általa megkezdett szektoro(ko)n belül maradt. Ennek a megközelítésnek nyilvánvaló előnye, hogy egy egy-két szektorra 'specializálódott' interjúkészítő sokkal jártasabb lehet az adott szektor kérdéseiben, technikáiban, stb., aminek révén jobb minőségű interjúkhoz juthatunk. Ugyanakkor fennáll annak a veszélye, hogy ennek folytán esetleg egy-egy interjúzó speciális (megl lehet, hogy torzító) 'szemüvegén' keresztül nézünk majd az egyes szektorokra.

Az AM könyves munkaadókkal és munkavállalókkal készített interjúk 2007. július 23. és október 20. között zajlottak le. Mivel az interjúzás nyár végére, ősz elejére esett, ezért az erős szezonálitást mutató szektorok (mezőgazdaság, építőipar, és valamelyest vendéglátóipar is) szereplőit nehezebb volt elérni. Az interjúvázlatok megtalálhatók a mellékletben.

A kutatás során összesen 45 AM könyves munkaadóval és 51 AM könyves munkavállalóval készítettünk interjút. Sok esetben ugyanannak a cégnek a munkavállalóival interjúztunk, amelyiknek a vezetőjét is megkérdeztük. Ez ugyan kétségkívül csökkentette az amúgy is kis mintánk heterogenitását, azonban egyben azzal az előnnyel is járt, hogy

‘ellenőrizni’ tudtuk az egyik interjú válaszait a másik interjú segítségével. Több esetben is fény derült olyan trükkökre, csalásra, amit az egyik oldal nem vallott be, de a másik oldal gond nélkül felfedett. Tehát inkább előnye mutatkozott ennek a mintavételi jellemzőnek, mint hátránya.

Az alkalmazott hólabda módszer miatt nem állt módunkban reprezentatív mintát venni. A vizsgálatba bevont szektorokat a priori feltételezések alapján választottuk ki, azokat a szektorokat részesítve előnyben, amelyekben feltehetőleg a leginkább elterjedt az alkalmi munka és a rejtett foglalkoztatás.¹

Az ezek alapján összeállított mintavételi tervet és a megvalósult interjúkat az alábbi táblázat tartalmazza:

1. Táblázat

Mintavételi terv és elkészített interjúk szektorok szerinti megoszlása

	tervezett			megvalósult		
	össz.:			össz.:		
AM könyv: munkáltatók	46	mezőgazdaság	15	45	mezőgazdaság	15
		építőipar	15		építőipar	15
		vendéglátás	10		vendéglátás	10
		feldolgozóipar	2		feldolgozóipar	1
		kereskedelem	2		kereskedelem	2
		gazdasági szolgáltatás	2		gazdasági szolgáltatás	2
AM könyv: munkavállalók	50	mezőgazdaság	25	51	mezőgazdaság	25
		építőipar	8		építőipar	8
		vendéglátás	11		vendéglátás	12
		feldolgozóipar	2		feldolgozóipar	1
		kereskedelem	2		kereskedelem	3
		gazdasági szolgáltatás	2		gazdasági szolgáltatás	2

2. SZABÁLYOZÓI SZÁNDÉK, JOGI HÁTTÉR

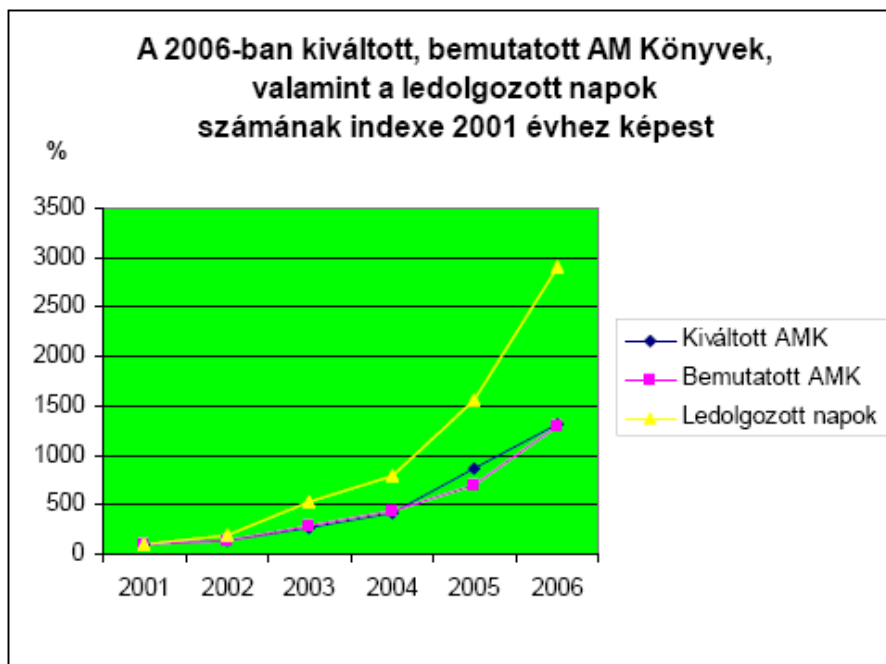
Az AM könyvre vonatkozó szabályozással a kormányzatnak az volt a deklarált célja, hogy az AM könyves foglalkoztatás átlagosnál kedvezőbb, alacsonyabb közterhei hatására az alkalmi munkák minél nagyobb hányada váljon legálissá (www.magyarorszag.hu), különösen a mezőgazdaságban, az építőiparban és a háztartási alkalmazottak körében. Ezáltal az atipikus

¹ Hat szektort vontunk be a vizsgálatba, ám ezek közül valójában csupán három szektorra koncentráltunk. 2006-os adatok alapján az általunk részletesebb vizsgálatra kiválasztott 3 szektor, az építőipar, a mezőgazdaság, ill. a vendéglátás együttesen az AM könyveseket alkalmazó vállalkozások 14%-át, ugyanakkor azonban az AM könyves munkavállalók 42%-át reprezentálta. A vendéglátásban a vállalkozások 56% alkalmazott 2006 során AM könyvvel munkavállalót, a mezőgazdaságban ez az arány 36%, az építőiparban pedig 22%. (Az AM könyves munkásokat alkalmazó vállalkozások, illetve az AM könyvvel dolgozó munkavállalók megoszlásait a GVI 2006 IV negyedévi reprezentatív vállalkozó felmérése alapján határoztuk meg, lásd www.gvi.hu.)

módon, alkalmoszerűen foglalkoztatottak is részt vegyenek a közteherviselésben, és szerezzenek jogot egészségügyi és nyugellátásra.

Az AM könyv kiváltásának lehetősége 1997 óta létezik, de jelentősebb elterjedése csak a szabályozás többszöri módosítása (pl.: 2002: közterhek csökkentése, 2005: kék és zöld könyv bevezetése)² után következett be. 2006-ban közel 420 ezer AM könyvet váltottak ki, aminek csupán felét mutatták be az év leteltével (www.afsz.hu). Ez azt jelenti, hogy 2002-höz képest tizenháromszor több AM könyvet váltottak ki, amellet, hogy a bemutatási arány is jelentősen javult.

1. ábra

Forrás: www.afsz.hu

Az AM könyv vonzóvá tételében kulcsszerepe van a munkavállalók ehhez kapcsolódó, relatíve alacsony közterheinek (a normál foglalkoztatáshoz képest 20-26%-al alacsonyabb teherviselés, www.magyarorszag.hu), valamint az egyszerű adminisztrációnak. Ezeket egészítik ki a munkaadók által igénybe vehető adókedvezmények (pl. magánszemély munkaadók a közteherjegyek értékének 75%-át visszaigényelhetik az SZJA-ból).

A kormányzat céljainak részbeni megvalósulását valószínűsíti, hogy a 2006-ban kiváltott AM könyvek kétharmadát nyilvántartott álláskeresők igényelték. Ugyanakkor évről-évre növekvő a munkaviszonyban állók, nyugdíjasok, tanulók részaránya az AM könyvet kiváltók között.

² Kék könyv: magyar és EU-s munkavállalók számára, zöld könyv nem-EU-s külföldi munkavállalók számára.

2.1 AZ AM KÖNYV ALKALMAZÁSÁNAK FELTÉTELEI

Az AM könyv egyszerűsége ellenére bonyolult feltételrendszernek kell eleget tenniük a munkaadóknak és munkavállalóknak, ahhoz hogy ezt a kedvező foglalkoztatási formát használhassák:

1. a munkáltató ugyanazzal a munkavállalóval
 - a) legfeljebb 5 egymást követő naptári napig, és
 - b) egy naptári hónapon belül legfeljebb 15 naptári napig, és
 - c) egy naptári éven belül legfeljebb 90 naptári napig létesíthet munkaviszonyt;
2. a munkavállaló egy naptári évben több munkáltatónál összesen 120 napot tölthet alkalmi foglalkoztatásnak minősülő munkaviszonyban;
3. a munkavállalóra vonatkozó egy naptári éven belüli 120 napos korlát 200 napra emelkedik, ha a munkavállaló legalább három természetes személynél vagy kiemelten közhasznúnak minősülő szervezetnél vállal munkát;
4. a mezőgazdasági idénymunkák esetében a havi 15 napos korlátozás nem érvényes, hanem összefüggően akár 90 napig is eltarthat az alkalmi foglalkoztatás;
5. a kifizetett munkadíj a közteherjegy-táblázatban szereplő első jövedelemsáv alsó határa (1800 Ft/nap) és az utolsó jövedelemsáv felső határa (4600 Ft/nap) közé kell, hogy essen.³

2.Táblázat

2007 január 1-től érvényes közteherjegy táblázat

KÖZTEHERJEGY TÁBLÁZAT		
Ha a kifizetett munkadíj Ft/nap	A közteherjegy értéke Ft/nap	Az ellátási alap Ft/nap
1800-2399	400	2700
2400-2999	700	3600
3000-3599	900	4500
3600-4600	1100	5400

Forrás: www.afsz.hu

³ A konkrét szabályok, sávok, sávhatárok évről évre változtak; a változtatások a korábbi szabályozási hibák kiküszöbölését célozták.

2.2 MUNKÁLTATÓI ÉS MUNKAVÁLLALÓI KÖTELEZETTSÉGEK, JOGOSULTSÁGOK

A munkáltató kötelezettségei:

1. A munkáltató köteles a munkavállaló munkába lépésekor - naponként - a munkáltató neve és székhelye, adószáma vagy adóazonosító jele, a munkavégzés helye és napja, a munkakör, a kifizetendő munkadíj rovatokat kitölteni, valamint aláírásával igazolni a munka megkezdését.
2. A munkáltató köteles a munkavállaló részére kifizetett munkadíj után meghatározott értékű közteherjegyeket beragasztani az alkalmi munkavállalói könyv megfelelő rovatába.
3. Felderített szabályszegés esetén a munkaadó köteles az ezzel járó következmények viselésére.⁴

A munkavállaló kötelezettségei:

1. A munkavállaló köteles beszerezni az AM könyvet, amit a bejelentett lakhelyéhez tartozó Munkaügyi Központban állítanak ki ingyenesen számára.
2. A munkavállaló kötelezettsége, hogy a tárgyévet követő év január 15-éig a könyvet a kiállítónak leadja, és a leadással egyidejűleg nyilatkozzon arról, hogy magánnyugdíjpénztárral létesített-e tagsági viszonyt (tagsági viszony fennállása esetén pedig be kell mutatnia a magánnyugdíjpénztár által záradékolt belépési nyilatkozatot).
3. A munkavállalónak naponként az alkalmi munkavállalói könyv megfelelő sorában aláírásával kell igazolnia a munkavállalás tényét.
4. A munkavállalónak a könyvét a munkavégzés helyén kell tartania annak érdekében, hogy egy esetleges munkaügyi ellenérvés során lehetőség legyen annak azonnali bemutatására.

A munkavállaló jogosultságai az AM könyv révén:

Az alkalmi munkavállaló a közteherjeggyel jogot szerez nyugdíjra, egészségügyi és munkanélkülieknek járó szolgáltatásra. Évenkénti kétszáz nap munkavállalással megszerezhető az álláskeresési segélyhez szükséges legkevesebb munkavégzési idő is.

⁴ Joggal felvethető, hogy miért is nem terheli semmilyen felelősség a munkavállalót szabálysértés esetén. Ez részben indokolható a munkavállalók kiszolgáltatottabb helyzetével, ugyanakkor a munkavállalók felelősségének bevezetése egyfelől (a két fél közti konfliktusforrások bővülésének hatásra) erősbíthetné a munkaadók készletét a szabályok betartására, másfelől csökkentené azoknak a helyzeteket, amikor a munkaadó, vállalva a lebukással járó kockázatot, kimondottan munkavállalói kérésre vesz részt az illegális helyzet fenntartásában.

2.3 AZ AM KÖNYVES FOGLALKOZTATÁS RELATÍV ADÓ- ÉS JÁRULÉKTERHELÉSE

Tegyük fel, hogy egy munkáltató (nem magánszemély) 2 héten keresztül, 5-5 munkanapon át, a hétvégéket kihagyva foglalkoztat egy AM könyves munkavállalót, és a napi kifizetett munkabér 3600Ft. A napi 3600 Ft-os munkabérhez napi 1100 Ft-os közteherjegy tartozik, ami kiváltja az összes munkát terhelő járulékot és az szja-t. Ekkor a 10 munkanapért kifizetett bértömeg 36 000 Ft, amit összesen 11 000 Ft-nyi közteher terhel. Ez azt jelenti, hogy a nettó bér 30%-át teszi ki az egyesített adó-és járulékteher, ami egyben a legmagasabb relatív „kombinált adó-és járulékráta” AM könyves foglalkoztatás esetén. Ezzel szemben a legkedvezőbb adó- és járulékterhelést a napi 2399 Ft-os nettó bér esetén az ehhez tartozó napi 400 Ft-os közteherjegy eredményezi. Ekkor a kombinált adó-és járulékfizetési kötelezettség csupán 17%-a a nettó bérnek. Tehát az AM könyves foglalkoztatás kombinált adó- és járulékterhelése 30% és 17% között ingadozik, a ledolgozott napoktól függetlenül.

3. MEGKÉRDEZETT MUNKAADÓK ÉS MUNKAVÁLLALÓK JELLEMZŐI

A vendéglátóiparban, építőiparban, mezőgazdaságban, feldolgozóiparban, gazdasági szolgáltatás szektorban és kereskedelemben összesen 96 interjút készítettünk, 45 AM könyves munkaadóval és 51 AM könyves munkavállalóval. Az interjúk területi megoszlása a következő:

2. Táblázat

Az AM könyves interjúk megoszlása megyék szerint

Veszprém Megye	35	36,5%
Borsod-Abaúj-Zemplén Megye	13	13,5%
Baranya Megye	11	11,5%
Budapest	9	9,4%
Tolna Megye	8	8,3%
Komárom-Esztergom Megye	7	7,3%
Békés Megye	7	7,3%
Jász-Nagykun-Szolnok Megye	2	2,1%
Heves Megye	2	2,1%
Vas Megye	1	1,0%
Pest Megye	1	1,0%
Összesen	96	100,0%

A megyék szerinti, viszonylag torzított megoszlást valamelyest enyhíti, hogy egy-egy megyén belül nagy heterogenitást találunk konkrét település, illetve településtípus szerint. Csupán két esetben készült nagyobb számú interjú ugyanazon a településen: Várpalotán 11 interjú és Siklóson 5 interjú. Településtípus (illetve valójában településméret) szerint az interjúk megoszlása a következő: a 9 budapesti interjú mellett 42 interjú készült 10.000

lakosnál nagyobb lélekszámú településen, 21 készült 1.000-10.000 lakos közti lélekszámú településen (kb. nagyközségben) és 24 interjú készült 1.000 fő alatti lélekszámú faluban.

A megkérdezett vállalkozások átlagos létszáma 20,6 fő, a maximális létszám 213 fő, a minimális 2 fő.⁵ Ezek a számítások a főszezon (nyár) létszámára vonatkoznak, mivel nem álltak rendelkezésünkre kellően részletes információk az éven belüli létszámingadozásról ahhoz, hogy éves átlagos létszámot számítsunk. Az éven belüli létszámingadozások szempontjából a vendéglátóipar a legextrémebb, ahol a mintába került vállalkozások 40%-a teljesen beszünteti tevékenységét a szezonon kívül, de a mezőgazdaság is rendkívül nagy létszámingadozásoknak van kitéve: van olyan vállalkozás, amelynek nyári átlagos létszáma 15-szöröse a télinek. Általánosan jellemző mintánkra, hogy leginkább mikro- és kisvállalkozásokat tudtunk elérni, középállalatok (100-300 fő) mindössze 4-5 esetben fordultak elő. Az egyes szektorok vállalatméret szerint mind a valóságban, mind mintánkban elég különbözőek: a vendéglátásban a megkérdezett vállalkozások mind 10 fő alattiak, az építőiparban a legnagyobb megkérdezett vállalkozásnál ugyanakkor már 31 fő dolgozik, a mezőgazdaságban, kereskedelemben, feldolgozóiparban és a gazdasági szolgáltatási szektorok mindegyikében pedig legalább egy közepes méretű (100 főt meghaladó) vállalkozás is bekerült a mintába.

A minta vállalkozásaiban az összes dolgozó⁶ több, mint fele (50,1%-a) AM könyves. Ebben a tekintetben is jelentős szektorális eltéréseket tapasztaltunk: az építőiparban 20%, a vendéglátásban 59%, a mezőgazdaságban pedig 78% volt az AM könyves dolgozók aránya mintánkban. A 45 megkérdezettből csak 23 cégvezető adta meg vállalkozása pontos árbevételi adatait, ezek alapján a 2006-os tényleges, átlagos nettó árbevétel 138,9 millió Ft. A szóródás terjedelme jelentős: a minimum 300 ezer Ft, a maximum pedig 1,5 milliárd forint.

A válaszoló munkavállalókat 3 csoportba osztottuk életkoruk alapján: 7 fő nyugdíjas, idősebb korú (>60), 25 fő középkorú (60 alatti és 29 fölötti) és 16 fő fiatal, többnyire egyetemi, főiskolai hallgató (25-19 éves).⁷

A megkérdezett munkavállalók között relatíve magas az egyedülállók aránya: 15 fő házas és házastársával, gyerekeivel, esetleg unokáival él, 5 fő élettársi kapcsolatban (élettársával és esetleg gyerekeikkel) él, 1 fő szüleivel közös háztartásban (és velük közös kasszából) egyedül neveli gyermekét⁸, 19 fő még egyedülálló és szüleivel vagy egyik szülőjével lakik, 11 fő pedig egyedülálló és egyedül is él. Az átlagos háztartásméret 3,78 fő, a legkisebb háztartásban 1 fő élt, a legnagyobbban 11 fő. A mezőgazdaságban dolgozó AM könyves munkavállalók jellemzően

⁵ Ezekhez az adatokhoz a tényleges dolgozói létszámot vettük alapul, tehát a be nem jelentett, alvállalkozóként számon tartott, stb. munkavállalókat is számításba vettük.

⁶ Ebben az esetben is a ténylegesen a vállalkozásban dolgozó munkavállalók számát vettük alapul, „alkalmazási” formájuktól függetlenül.

⁷ 3 esetben nem tudtuk megbízhatóan megállapítani az életkort.

⁸ Olyan eset egyszer sem fordult elő, hogy egyetlen szülő egyedül tartotta volna el a gyermekét, gyerekeit.

nagyobb háztartásokban éltek, mint a többi szektor dolgozói, ebben a szektorban többgenerációs, nagylétszámú 6-11 fős háztartások is előfordultak.

A háztartásokat, az interjúalanyokat minden esetben segítette egy kapcsolati háló, jóllehet ennek erőssége szektorok, települések, egyének között jelentős eltéréseket mutatott. Nem minden esetben igazolódott be az a közvélekedés, hogy a faluban sokkal összetartóbbak az emberek. A háztartások egy főre jutó jövedelmének az átlaga 47 290 Ft volt a szezonbeli magasabb jövedelmek alapján számítva. Rendkívül nagyok bizonyultak e tekintetben a szektorok közötti eltérések, míg a vendéglátásban és az építőiparban az átlagnál jóval magasabb, 50-60 ezer Ft-os egy főre jutó jövedelmek voltak jellemzőek, addig a mezőgazdaságban csupán 38 ezer Ft volt az átlag, és ebben a szektorban különösen nagyok a jómódú és szegénységben élő munkavállalók közötti jövedelemkülönbségek is. Minden szektorban jellemző volt, hogy a háztartások megélhetése jelentősen függ a jóléti juttatásoktól, különösen a szezonon kívüli, téli hónapokban. Nyilvánvalóan, ez a függés a legszegényebb háztartásokban volt a legerősebb. A vendéglátás és a mezőgazdaság esetében az AM könyves munkavállalón kívül általában más családtag is dolgozott, míg az építőiparban jellemzőbb volt, hogy csak a megkérdezett dolgozik, és ő is csupán AM könyvvel. Az AM könyves foglalkoztatás a háztartás megélhetésében betöltött szerepe alapján azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdaságban és az építőiparban dolgozó megkérdezettek körében kimondottan nagy volt az ilyenfajta módon végzett alkalmi munkának a jelentősége a háztartás anyagi helyzete szempontjából, míg a vendéglátásban a munkavállaló típusától függően az alkalmi munka szerepe a háztartás megélhetésben lehetett kritikus vagy csekély jelentőségű is.

E mögött a sokszínű családi, jövedelmi helyzet mögött hasonlóképpen sokrétű munkaerőpiaci történet húzódik meg. A legalacsonyabb jövedelműek és így a legbizonytalanabb megélhetési viszonyok között élők esetében is szinte kivétel nélkül jellemző volt, hogy megpróbálták, megpróbálnak javítani munkaerőpiaci helyzetükön. Ennek legjellemzőbb formája a különböző tanfolyamok elvégzése, ingázással más településen való munkavállalás. Azonban interjúalanyaink csak rendkívül ritkán voltak képesek jelentősen javítani munkaerőpiaci státuszukon, aminek oka jórészt nyilvánvalóan a minta jellege: eleve csak alkalmi munkából élő egyéneket kerestünk meg. Ebben a csoportban különösen a mezőgazdaságban, de az építőiparban is jellemző, hogy a rendszerváltás máig ható egyszeri negatív sokkot jelentett; a legtöbb interjúalany a rendszerváltás környékén elvesztette állandó munkahelyét, és azóta nem tudott az állandóan foglalkoztatottak körébe visszakerülni. Az alacsony jövedelmű alkalmi munkavállalók általában nem tudnak nyugdíjas éveikre félretenni, és mivel gyakori körülmény a fekete vagy fél-legális munkavégzés, ezért nem is számíthatnak jelentősebb nyugdíjra. Ezzel összhangban az ebe a csoportba tartozó interjúalanyaink gyakran nem is nagyon számítanak nyugdíjas évekre, meglátásuk szerint életük végéig dolgozniuk kell majd. Mivel e csoport tagjai a munkaerőpiac peremén

helyezkednek el, nem is válogathatnak a munkák között, gyakorlatilag nem áll módjukban tehát a legális és nem legális munkavégzés között választani.

Az e csoport tagjainál jobb módú interjúalanyaink munkaerőpiaci történetük és iskolázottságuk alapján nem tekinthetők egységes csoportnak. Ugyanakkor egységesen jellemző rájuk, hogy családjuk jövedelmi helyzetéből kifolyólag viszonylag kevésbé vannak rászorulva az alkalmi munkavégzésre, több esetben ténylegesen választhatnak a munkavégzés és a munkából való (időleges) kimaradás között is, és van beleszólásuk foglalkoztatásuk (il)legalitásának mértékébe is.

4. AM KÖNYV HASZNÁLATÁNAK JELLEMZŐI

Az alábbiakban az AM könyv használatának olyan fontos kérdéseit vesszük szemügyre, mint hogy hogyan szereztek az interjúalanyok tudomást az AM könyvről, milyen munkakörökben, munkák esetén használták az AM könyvet, milyen mértékben tükrözik a valóságot az AM könyvbe vezetett bejegyzések (mekkora az AM könyves foglalkoztatás esetén az adócsalás mértéke), milyen technikák segítségével rejtik el a foglalkoztatást (vagy annak egy részét) a gazdasági szereplők, ezután pedig néhány következtetést fogalmazunk meg.

A megkérdezett munkaadók és munkavállalók számára a mindennapi élet részét képezte az AM könyv, amit többek között az szemléltet, hogy a hétköznapi szóhasználat részévé vált 'kis könyv', 'kék könyv' vagy 'bélyeges könyv' néven. Az AM könyvet a legtöbb interjúalany személyes kapcsolatok – barátok, ismerősök, családtagok - révén ismerte meg, ugyanakkor a munkavállalók sok esetben munkaadójuk utasítására, tanácsára váltották ki a könyvet. Továbbá számottevőnek nevezhető a Munkaügyi Központok szerepe is (15 válasz) az AM könyvről mint lehetőségről való tájékoztatásban, különösen az építőipari és mezőgazdasági munkavállalók esetében.

Az AM könyvvel betöltött munkakörökre jellemző, hogy döntő többségükben szakképzettség nélkül is elvégezhetőek (pl. felszolgáló, mezőgazdasági segédmunkás) valamint, hogy relatíve kevés tapasztalattal rendelkező munkavállalók is el tudják őket látni. Ugyanakkor több esetben is előfordult, hogy szakképzettséget vagy komolyabb szakmai tapasztalatot igénylő munkakörökben is használtak AM könyvet (pl. szakács, pincér). Egy esetben előfordult, hogy az építőipari vállalkozás tulajdonosa is AM könyvvel volt 'foglalkoztatva', ami már önmagában is sokat elárul a szektor adófizetési moráljáról.

Az AM könyv használatának jellemzői (pl. az ily módon foglalkoztatottak összetétele) erősen összefüggenek a vállalkozások jövedelmezőségével: míg a jó jövedelmezőségű, erős piaci pozíciójú vállalkozások esetén csak a szakképzetlen munkások vannak AM könyvvel foglalkoztatva, addig a rossz jövedelmezőségű, instabil piaci pozíciójú vállalkozások esetén

ugyanazek a munkások többnyire feketén vannak foglalkoztatva, és ezekben a vállalkozásokban az adott cég számára fontosabb, szakképzett vagy tapasztalt munkavállalók lesznek az AM könyvesek (1 és 2. interjúrészet⁹). Leginkább az építőiparra volt jellemző az AM könyves foglalkoztatás a magasabb szakképzettséget, illetve nagyobb tapasztalatot igénylő munkakörökben.

A szabályozói szándéknak megfelelően túlnyomó részt szezonális vagy rövidebb munkák esetén alkalmaztak AM könyvest a megkérdezett vállalkozások, ezekre az esetekre jellemző volt, hogy a munkások a vállalkozás számára könnyen pótolhatóak, nem hosszú a betanítási időszak. Azonban ki kell emelnünk, hogy a vendéglátásban¹⁰ és az építőiparban legalább annyian voltak azok a munkavállalók, akik egész évben az adott munkaadónál dolgoztak, mint, akik csak szezonálisan. Ugyanakkor az AM könyv szezonális használata koránt sem jelenti, hogy az esetek túlnyomó többségében megfelelően be is tartják az AM könyv időkorlátjait (erről lásd lentebb). Továbbá meglepően gyakori volt az a megállapítás, hogy a munkások AM könyvvel való bejelentését a „hatóságok felé való vállalhatóság” motiválja (3. interjúrészet).

Az AM könyvvel elkövetett adócsalás mértékéről sokat elmond, hogy a megkérdezett 45 munkaadóból 13 állította hitelt érdemlőnek tűnő módon, hogy teljesen a törvénynek megfelelően használja az AM könyvet. Továbbá a megkérdezett 51 munkavállaló közül 16 mondta, hogy jelenlegi és korábbi munkahelyén is a valóságnak megfelelően vezették az AM könyvet. Tehát az interjúk alapján az AM könyvet használók hozzávetőleg 1/3-a használja azt a törvényes kereteknek megfelelően. Az AM könyves adócsalás az interjúk tanúsága szerint elsősorban azt jelentette, hogy a könyvben regisztrált béren felül zsebbe is kaptak pénzt az így foglalkoztatott dolgozók. Az AM könyvhöz köthető adócsalási viselkedés alapján a három szektor sorrendje a nagyobb adócsalástól a kisebb felé: építőipar, vendéglátás, mezőgazdaság. Ha a kereskedelmet is belevennénk az ágazati sorrendbe, akkor az az építőipar és a vendéglátás közé kerülne, azonban a kereskedelemben készített interjúk alacsony száma (6 interjú) miatt vizsgálatunk nem ad kellően megbízható alapot az ágazat besorolására. Az AM könyvvel való adócsalások szinte minden esetben erős bizalmi kapcsolat létét tételezik fel a munkaadó és a munkavállaló között; ennek hiányában a munkavállaló nem lehet biztos abban, hogy teljes kialakított bérét megkapja. A bizalom fenntartása a tartós együttműködésre törekvő mindkét fél elemi érdeke: mindössze 1 esetben fordult elő a mintában, hogy a munkaadó a szóbeli megállapodást, részlegesen regisztrált foglalkoztatást

⁹ A mondandónk alátámasztására, illetve illusztrálására használt interjúrészeteket a Mellékletek (M1) tartalmazzák.

¹⁰ A vendéglátásban készült interjúink alapján valamelyest inkább az a kép bontakozik ki, hogy a szezonális a meghatározó tényező, tehát a szektor a mezőgazdasághoz hasonlóan működik. Azonban ez lényegében a minta torzítottságának tudható be, azaz annak, hogy a mintában túlsúlyban voltak azok a (Balaton környéki) vállalkozások, amelyek működése szezonon kívül teljesen megszűnt. Ha megnézzük azt a kevés vállalkozást, amelyek egész évben üzemelnek, akkor egyértelműen látszik, hogy az AM könyvnek egyáltalán nem kötődik a szezonálisához.

arra használta föl, hogy végül kevesebbet fizessen a munkavállalónak a megbeszélte összegnél az elvégzett munka után.

Az építőipar esetében az AM könyvbe vezetett bejegyzések és a valós munkavégzés között megdöbbentő szakadékot találtunk (4. interjúrésztlet): a 15 megkérdezett vállalkozás közül összesen 2 állította hihetően, hogy az AM könyvben szereplő bejegyzések a teljes valóságot takarják. Munkavállalói oldalról, ha lehet, még egyértelműbb volt a kép: 8-ból 8 interjúalany állította, hogy nem hihetőek, tudatosan félrevezetőek az AM könyvben vezetett bejegyzések, az interjúalanyok között különbség csupán a jövedelemeltitkolás mértékében volt. Még megdöbbentőbb, hogy az elméletileg 'alkalmi' munkavégzésre kitalált eszközt milyen mértékben használják gyakorlatilag állandó, nem alkalmi foglalkoztatási viszonyok legalább részleges legalitásának biztosítására, a fekete foglalkoztatásra jellemző lebukási valószínűséget eredményesen csökkentve: ez a legális-illegális mix lényegesen kedvezőbb adóterhelést tesz lehetővé a normális bejelentett munkáénál, ugyanakkor a lebukási valószínűség így jóval alacsonyabb, mint a teljesen fekete foglalkoztatás esetében. A tényleges munka mértéke köszönő viszonyban sem áll a bejegyzésekkel. (5, 6, 7. interjúrésztlet). Szinte kivétel nélkül minden építőipari interjúalany azt állította, hogy munkavállalóit heti 7 nap, napi 10-12 órában foglalkoztatja a szezon alatt. A válaszok varianciája tulajdonképpen abban merült ki, hogy a vasárnapot szabadnapnak hagyják-e, illetve, hogy a hétvégi munkavégzés kötelező vagy opcionális-e a munkavállalók számára. Ebből következik, hogy az AM könyvvel elkövetett adócsalások mértéke számottevőnek tekinthető az építőiparban, a pontosabb értéket tartalmazó interjúrésztletek alapján átlagosan a tényleges bérek 30-50% nem kerül regisztrálásra (8, 9, 10 interjúrésztlet).

Azokban a szektorokban, ahol az építőiparhoz képest átlagosan kisebb az AM könyvvel elkövetett adócsalás mértéke, az adócsalásban érintett munkaadók és munkavállalók aránya lényegesen alacsonyabb, azonban azokban az esetekben, amikor a foglalkoztatás elrejtéséről adtak számot az interjúalanyok, az elrejtett bérek mértéke és az elrejtés gyakorisága összhangban állt az építőiparban tapasztaltakkal (11 interjúrésztlet).

A bérek elrejtésére számos – szofisztikált, avagy kevésbé szofisztikált – eljárást használtak az interjúalanyok.

1. Az egyik legjellemzőbb alkalmazott trükk a kevesebb bélyeg ragasztása, tehát az adott napot nem jegyzik be a kis könyvbe. Ez azonban jelentős kockázattal jár az interjúalanyok szerint, ugyanis nem működik a 'majd ha jönnek az ellenőrök, akkor gyorsan beírom a könyvbe, amit kell' metódus, mert az ellenőrök túl sokan és túl gyorsan szállnak ki. Ezt a kockázatot a legtöbb munkaadó elfogadja, mint megváltoztathatatlan tény, ugyanakkor néhány esetben a munkaügyi ellenőrzések előtt kapott fülesek o-ra csökkentik a lebukási kockázatot.

2. A következő gyakran alkalmazott technika, hogy bejegyeznek mindent, aláírás is bekerül a közteherjeggyel együtt, de a dátum helyét üresen hagyják; ennek a sikerességéről azonban erősen eltért az interjúalanyok véleménye, ugyanis sokuk szerint, amikor az ellenőrök kiszállnak, akkor már nincs idő semmilyen rubrika kitöltésére.
3. A legegyszerűbb és egyben a legbiztosabb technika az alacsonyabb közteherjegy beragasztása. Ennek működéséhez csak arra van szükség, hogy a munkaadó és munkavállaló megegyezzen előre azon, hogy mekkora bér kerül kifizetésre papíron és ugyanazt az összeget vallják be a munkaügyi ellenőröknek.
4. A munkaügyi bírság kikerülésére hivatott legegyszerűbb technikát az elbújásnak, elszaladásnak nevezhetjük (12. interjúrészlet). Az elhangzott vélemények alapján ez egy működő, de elég kockázatos trükk, hiszen minden azon múlik, hogy az ellenőrök feltűnésének pillanatában tudnak-e elég gyorsan reagálni.

A fenti megállapítások alapján a bemutatott (visszavitt) AM könyvekről készített ÁFSz statisztikák megbízhatósága igen kérdéses, így az 1. ábra adatsorai is problémásak. A szerzők véleménye szerint alsó becslésként érdemes kezelni az elvégzett munkára, kifizetett bérekre vonatkozó adatokat. A torzítás pontos mértékét az interjúk alapján nem lehet meghatározni.

5. AM KÖNYV MEGÍTÉLÉSE

Az alábbiakban röviden áttekintjük, hogy milyen véleménnyel vannak a munkaadók, munkavállalók az AM könyvről, miben látják előnyeit, hátrányait, továbbá hogy milyen érdekellentét és –közösség van a közöttük az AM könyv használatával kapcsolatban, valamint hogy a két fél között létrejövő munkaügyi viszony során melyikük a domináns az adócsalás mértékének meghatározásában.

Összességében mind a munkavállalók, mind a munkaadók elégedettek voltak az AM könyvvel, többségében annak előnyeit emelték ki. Az AM könyv előnyös jellemzői között a leggyakrabban a flexibilitást, az egyszerűséget, könnyű adminisztrációt és az alacsony adóterhelést emelték ki a válaszolók, ugyanakkor ez utóbbi korántsem volt olyan gyakori válasz, mint ahogy azt az AM könyv alternatív foglalkoztatási lehetőségekhez képest vett adóterhelési előnye alapján várnánk. Ennek oka lehet, hogy közel minden második válaszoló az ellenőrzésekkel szembeni 'védettséget', a legális foglalkoztatási formát emelte ki. Ez alapján valószínűsíthető, hogy az AM könyv alternatívája a gyakorlatban nem a teljesen bejelentett munka, hanem a teljesen fekete foglalkoztatás, vagy más, hasonlóan nagymértékű adócsalással járó, de eltérő jogi megoldású foglalkoztatás (pl.: 'minimálbérezés'). Ezt a kérdést a következő szakaszban vizsgáljuk majd meg részletesebben. Ezen túl a munkavállalók több esetben kiemelték, hogy számukra előnyös az AM könyv használatában,

hogy általa egészségügyi ellátásra jogosultak és a munkavégzés beleszámít a nyugdíjukba. Néhány munkavállaló arra is utalt, hogy az AM könyv egyszerűsége révén maga az adócsalás is egyszerűvé válik, ami számukra előnyös (13. interjúrésztlet).

Az AM könyv hátrányait tekintve a munkaadók és a munkavállalók alapvetően eltérő tényezőket emeltek ki. A munkaadók számára a legnagyobb problémát a könyv 'életidegen' előírásai jelentik; ezek elsősorban két területen jelentkeznek, az időkorlátozások és a maximálisan adható bér tekintetében.¹¹ Természetesen azt a szabályozónak kell eldöntenie, hogy mik a pontos határai az idénymunkának, alkalmi munkavégzésnek, ugyanakkor az már mindenképpen a szabályozás hiányosságának tekinthető, hogy számos piacon már a képzettség nélkül elvégezhető munkák esetében is magasabb a minimális napi bér, mint az AM könyvvel adható maximum. Munkavállalói oldalról többször felmerült az a panasz is, hogy a könyvet csupán a lakóhely szerinti Munkaügyi Központban lehet kiváltani, ami megnehezíti azok életét, akik az állandó lakhelyüktől távol vállalnak munkát, különösen mivel a legtöbb AM könyvvel dolgozó számára a hazautazás költséges és nem túl gyakran kerül ré sor. Érdekes módon a mezőgazdaságban készített interjúk során relatíve gyakran (12 válaszoló esetében) merült föl, hogy az AM könyv adminisztrálása túl bonyolult, és hogy a közteherjegyek kifizetése drága, költséges (14. interjúrésztlet). Ez is egyértelműen arra utal, hogy itt a fekete foglalkoztatás a viszonyítási alap.

Az esetek több mint felében az AM könyv használata a munkaadók és munkavállalók teljes egyetértése mellett történt. E mögött két eltérő viszony áll, egyrésztől, amikor az AM könyvet maximálisan az előírásoknak megfelelően használják és mindkét fél a törvények betartása mellett van; másrésztől, amikor a könyvet csak a munkaügyi bírság elkerülésére használják és mindkét fél a lehető legalacsonyabb adófizetésben érdekelt. Bujtatott, avagy rejtett konfliktussal akkor találkoztunk, amikor a munkavállaló legális vagy nagyobb mértékben bejelentett munkavégzésben lett volna érdekelt, de a munkaadó ebben ellenérdekelt volt, és mivel a munkavállaló nem volt abban a helyzetben, hogy érdekeit érvényesítse, kifejezze, ezért nem került felszínre a konfliktus. Explicit konfliktus abban az esetben mutatkozott, amikor a munkavállaló szeretett volna még kevesebb munkát regisztrálni a könyvbe: Ugyan ebben bizonyos mértékig a munkaadó is érdekelt lenne, de mivel a munkaadónak a munkaügyi ellenőrzés kockázatával is számolnia kell, ez csökkenti ezt az érdekeltségét; ezért aztán egy folyamatos egyezkedés alakul ki a két fél között (15, 16. interjúrésztlet). Az összes szektor közül a mezőgazdaság tűnt a legkonfliktusosabbnak: a 8 érvényes munkaadói válaszból csupán 2 beszélt érdekközösségről, konfliktusmentességről, és a 15 érvényes munkavállalói válaszból is szintén csak 2 db.

¹¹ Fontos megjegyeznünk, hogy több esetben ennek pontosan ellenkezőjét állították az interjúalanyok, tehát az AM könyv előírásai megfeleltek a vállalkozások működésének. Ez a vélemény azonban teljesen kisebbségnek tekinthető az interjúalanyaink csoportjában.

Az erőviszonyok tekintetében a munkaadói oldal túlsúlya a domináns: az esetek nagy többségében (hozzávetőleg 10-ből 9 esetben) mondták azt az interjúalanyok, hogy a munkaadó határozza meg a foglalkoztatási formát és az elrejtett munkajövedelem mértékét is. Ennek oka minden esetben a munkavállaló kiszolgáltatottsága: az, hogy a munkavállalók nem rendelkeznek alternatív munkalehetőséggel, vagy ha igen, az nagyon bizonytalan (17. interjúrészlet). Abban a kevés esetben, amikor az alkalmazottak érdemben hatással tudtak lenni saját foglalkoztatási viszonyaikra, mindig rendelkeztek vagy elegendő alternatív jövedelemforrással, vagy más munkalehetőségekkel.

6. AM KÖNYV ÉS REJTETT GAZDASÁG

Az alábbi szakasz során azt tekintjük át, hogy az AM könyv milyen hatással járt a rejtett foglalkoztatásra munkaadói és munkavállalói oldalról, milyen hatással járt az AM könyv a tényleges gazdasági tevékenységre, mi motiválja a rejtett gazdaságból való kilépést és az abba való belépést, valamint az AM könyv mely jellemzői azok, amelyek a gazdaság fehéredésének irányába hatnak.

Az AM könyv rejtett foglalkoztatásra gyakorolt hatását tekintve megállapítható, hogy az illegális foglalkoztatás részleges fehéredésének irányába hatott, korábban teljesen illegálisan foglalkoztatott munkavállalók kerültek át segítségével a féllegális gazdaságba. Ez azt jelenti, hogy a korábban teljesen illegálisan foglalkoztatott munkavállalók számára legalább időnként (pontos arányt sajnos nem tudunk mondani) lehetővé teszi a teljesen vagy részlegesen törvényes munkavállalást. Ez többségében igaz mind a válaszolók saját vállalkozására, munkavállalására, mind azok környezetére is, a vélemények leginkább a részleges fehéredés mértékben térnek el. Csupán néhány olyan ellenpéldával találkoztunk, amikor a korábban is csak részlegesen bejelentett jövedelmet (pl.: minimálbérre való bejelentés melletti zsebbe fizetés) az AM könyv révén még nagyobb mértékben és könnyebben tudta az interjúalany elrejtetni.

Ugyanakkor jelentős szektorok közötti eltérések tapasztaltunk ezen a téren, ami leginkább az egyes szektoroknak a rejtett gazdaságban való érintettségére, az ahhoz való általános viszonyukra vezethető vissza. Ebben a tekintetben a vendéglátóipar és a mezőgazdaság¹² meglehetősen hasonló viselkedésűnek tekinthető: ezekben az ágazatokban a legtöbb esetben csak kismértékű fehéredés mutatható ki, aminek az oka, hogy egyrészt az AM könyvet korántsem mindig használják rendeltetésszerűen, másrészt a pozitív változások szelektíven hatnak a különböző típusú munkaadókra (18. interjúrészlet). Az AM könyv eltérő hatásának okait a későbbiekben fogjuk részletesen kifejteni. Az építőiparban az AM könyv hatása a

¹² A kereskedelmet és a feldolgozóipart is ide lehetne sorolni, azonban az ezekben a szektorokban készült interjúk alacsony száma miatt ezt nem tudjuk kellő megbízhatósággal megtenni.

foglalkoztatási viselkedésre sokkal ellentmondásosabb, mint a vendéglátóipar és a mezőgazdaság esetében. Enyhe többségben vannak itt azok, akik esetében valamilyen pozitív hatást tulajdoníthatunk az AM könyvnek azokkal szemben, akik semlegest vagy negatívát (19, 20, 21. interjúrészlet). De még azok sem használták az AM könyvet rendetetésszerűen, akik a fekete gazdaság visszaszorulásáról adtak számot. Tehát az ő esetükben is inkább csak arról van szó, hogy a teljesen fekete foglalkoztatást felváltotta valami féllegális forma, ami az AM könyvbe való egy-egyszer való bejegyzéstől a majdnem teljesen korrekt bejegyzésig terjed (pl.: a bélyegek kisebb értékűek a valósnál).

Az AM könyv hatásait nem szabad túlbecsülnünk: a könyv hatásainak korlátait mutatja, hogy alig néhány munkaadó vagy munkavállaló jelezte, hogy a könyv hatására valós tevékenységén is változtatott. Tehát a vállalkozások bejelentési viselkedésére jellemzően volt hatás, de a tényleges gazdasági aktivitást nem befolyásolta az AM könyv. Ezt leginkább arra vezethető vissza, hogy e foglalkoztatási forma használatával a vállalkozások viszonylag kis költséggel legálissá tudták tenni a korábban teljesen illegális munkavégzést, amit másik oldalról az is motivált, hogy nagyobbban érezték a lebukás várható költségeit, különösen a keményebb ellenőrzések miatt. Ennek megfelelően a munkavállalói oldalon is változtatott a foglalkoztatási viszonyokon az AM könyv: a legtöbb interjúalany (10-ből átlagosan 8) elmondása szerint AM könyv nélkül (teljesen feketén, vagy teljesen bejelentve) már nem is tudna elhelyezkedni sehol, a könyv hiányában szóba sem állnak vele a munkaadók (22. interjúrészlet).

Mivel egyértelmű utalásokat tártunk fel arra vonatkozóan, hogy az AM könyv a gazdaság részleges fehéredésének irányába hat, de ez a hatás viszonylag korlátozott, mert nem szabályszerűen használja a legtöbb munkaadó, illetve munkavállaló a könyvet, így logikusan merül föl az a kérdés, hogy mi határozza meg a gazdasági szereplők AM könyv használatára vonatkozó döntését. Az AM könyvvel elkövetett adócsalások mögött 4 karakterisztikus, egyidejűleg is megjelenő háttér-, magyarázó tényezőt azonosítottunk:

1. Az AM könyves adócsalási viselkedést a könyv használatának várható költségei és hasznai határozták meg. Tehát az alacsony kockázatot hordozó munkavégzések esetén (pl.: egy városszéli családi ház kertjében való építési munka) magasabb volt az adócsalás mértéke, míg a nagyobb kockázatot jelentő esetekben ugyanez alacsonyabb volt (23. interjúrészlet). Ez a motiváció volt messze a leggyakoribb, hozzávetőleg minden második interjúalany említette meg. Itt kell ismételtlen megemlítenünk, hogy számos interjúalany megpróbálta a csalás esetén várható munkaügyi bírság kiszabásának kockázatát és költségeit nullára csökkenteni; pl. helyi hatóságokkal való 'baráti' viszony kiépítésével, vagy úgy ragasztanak, vezetnek a bejegyzéseket, hogy ne lehessen őket elkapni (az alkalmazott technikákról lásd fentebb).

2. Sok esetben az adott piaci, termelési viszonyok mellett nem volt lehetséges a könyv legális használata (pl.: a minimális piaci bér is a legmagasabb közteherjegynek megfelelő napi bér felett van; a szüret hossza meghaladja a maximális havi ledolgozható napok számát).
3. Mivel az AM könyv más adózási formákhoz képest relatíve kedvező adóterhelésű, így a gazdasági szereplők ösztönözve vannak a könyv használatának kiterjesztésére.
4. Az AM könyv használatának módja illeszkedik a piaci szereplők általános adócsalási stratégiáihoz: amennyiben egy munkaadó jellemzően minimális mértékben fizet csak adót, akkor többnyire az AM könyvet is törvénytellenesen használta. (Az általános adócsalási stratégiákat a következő szakaszban tárgyaljuk részletesen.)

A fentiek alapján kijelenthető, hogy az AM könyv relatíve alacsony adóterhelése, egyszerű adminisztrációja és rugalmas alkalmazhatósága révén tud a rejtett gazdaság csökkentésének irányába hatni. Azonban eme jó tulajdonságai még mindig nem érik el a piaci szereplők elvárásait, ami az adócsalási viselkedés fenntartásának irányába hat. Továbbá, a tágabb adózási környezet adócsalást fenntartó tulajdonságai, és a piaci szereplők alacsony normakövetési attitűdje miatt az AM könyv rejtett gazdaságot csökkentő hatása csak kisebb mértékben érvényesülhet.

7. PILLANATKÉP A REJTETT GAZDASÁGRÓL

Ebben a szakaszban tárgyaljuk az interjúkon keresztül megszerzett, a rejtett gazdaságra általánosan érvényes eredményeket. Áttekintjük a vizsgált szektorok rejtett gazdaságban való érintettségét, a fél-legális szektorban való működéshez szükséges feltételeket, a vállalkozások adócsalási viselkedésének piaci versenyt befolyásoló hatását, valamint a bevezetőben felsorolt hipotézisekre adható válaszokat.

7.1 EGYES SZEKTOROK REJTETT GAZDASÁGBAN VALÓ ÉRINTETTSÉGE

A három nagyobb részletességgel vizsgált szektor rejtett gazdaságban való érintettségét külön-külön tárgyaljuk, mivel viszonylag nagyok az eltérések közöttük, és az eredmények önmagukban is érdekesek (a három szakasz szerkezete nem egyezik meg egymással, mivel eltérő tényezőket emeltek ki az interjúalanyok, és a leírás a rendelkezésre álló empirikus anyagot követi).

7.1.1 Vendéglátóipar

A munkaadók foglalkoztatási viselkedésére általában jellemző, hogy legtöbbjük kisebb-nagyobb mértékben eltitkol jövedelmet, bért (átlagosan 10-ből 8). A skála egyik végén az a

munkaadó helyezkedik el, aki 6 foglalkoztatottjából 5-öt teljesen feketén alkalmaz, a 6-at AM könyvvel (24. interjúrészlet). A másik véglet az a munkaadó, aki mindent becsületesen vezet az AM könyvben, nem titkol el béreket. Általánosan jellemzőnek az mondható, hogy a vállalkozások olyan szintre csökkentették az adóelkerülésüket, hogy azt relatíve nehéz legyen felderítenie az adóhatóságnak, de nekik még mindig megérje, jelentős összegeket tudjanak megspórolni. Összességében úgy tűnik, hogy a versenyképesség megtartásának nyomása alatt erős a vállalkozások motivációja a járulékok legalább részbeni elkerülésére.

A vendéglátóipar foglalkoztatási szokásait, fizetési módjait az alábbiak szerint lehetne a legjobban összefoglalni (erre vonatkozóan két explicit leírást dokumentáltunk, de a többi interjú is ezt erősíti meg):

- Felszolgálók: jellemzően AM könyvesek, esetleg a főpincér minimálbéres, szakiskolai végzettség előny, de sokszor egyáltalán nem kell. Többnyire fix órabér plusz jutt és néhány támogatott termék utáni százalék jelenti a fizetést. AM könyv többnyire nincs rendesen vezetve.
- Pultosok: jellemzően AM könyvesek, néha minimálbéresek. Még kevésbé fontos a szakképzettség, de a gyakorlat többnyire elvárás. A fizetés csak juttból és néhány támogatott termék (pl.: limonádé, koktélok) után kapott százalékból származik. Az AM könyv többnyire nincs rendesen vezetve. Ha igen, akkor a cég vezeti az AM könyvüket, mintha napi bért kapnának, fizeti utánuk a közteher jegyeket is.
- Konyhai kisegítő személyzet: mindenki AM könyves, néha teljesen feketén foglalkoztatott. Nem kell semmilyen képzettség, rövid idő alatt betaníthatók, igen gyakran cserélődtek egy-egy szezon alatt. Napi fix bér.
- Szakács: Vagy AM könyv vagy minimálbér. Szakmunkás képesítéssel rendelkezniük kell. Napi fix bér, különösen nagy forgalmú napokon 1-2%-nyi bonusz.
- Főszakács: általában bejelentve minimálbérre vagy a fölé, az is előfordul, hogy alvállalkozó. Mindkét esetben jellemző, hogy zsebbe is kap bért.

7.1.2 Építőipar

Az interjúk alapján megállapítható, hogy összességében a bérek jelentős része eltitkolt az építőiparban, amit a saját vállalkozásra, munkavégzésre vonatkozó állítások mellett az is valószínűsít, hogy a válaszolók döntő része az ismerősük, partnerük, versenytársuk legtöbbszörre is jellemzőnek tartotta a bérek eltitkolását. Az eltitkolt bérek bejelentett bérekhez való arányáról a következő mondható el: 1 válaszoló az illegális kifizetések túlsúlyáról adott számot, 6 interjúalany a fele-fele arányt valószínűsítette, 2-en nem fogalmaztak meg kellően pontos állítást, 1 válaszoló mondta, hogy szerinte nincsenek illegális kifizetések az építőiparban (25, 26, 27. interjúrészlet).

Az építőiparban általánosan jellemző foglalkoztatási formákról a következők mondhatók el: Szinte kivétel nélkül minden esetben előre megállapodnak a napi fix bérben, vagy órabérben az érintett felek, ami eltérő összeget is jelenthet hasonló munkakörökben a bérmeg egyezések egyéni jellege miatt.

A bér-eltitkolás és ténylegesen kifizetett bérek közötti összefüggés két tényezőre vezethető vissza: (1) a munkaerőpiacon kívül eső, a munkaügyi ellenőrzésekkel összefüggő tényezők, pl.: melyik munkás milyen 'veszélyességű' építkezésen dolgozik (lásd korábban). (2) A piacon kialakult nettó bér: a nettó bérek meghatározódnak a piacon és a vállalkozás kikalkulálja, hogy mennyit tud 1 ember után adózni, hogy a piacon maradhasson, majd a kialakult (a piaci nettó bér szintjének megfelelő) nettó bér fennmaradó részét zsebbe fizeti. Ennek alapján magasabb órabérhez az eltitkolt bér magasabb aránya tartozik, ami az egy munkásnak ténylegesen kifizetett bér 20%-ától a 40%-áig terjed (a százalékok a teljes kifizetett bér elrejtett részének arányát mutatják).

A legális és illegális bérek kifizetése egyaránt 3 módon történik: teljesen illegális ('feketetés'), határozott idejű munkaszerződés (szinte csak minimálbérré vagy egy kicsit a fölé) és AM könyv; a számlára fizetés a mintán belül egyáltalán nem volt jellemző a szektorban. E 3 fizetési mód relatív arányáról nem tudunk pontos képet alkotni, viszont találkoztunk egy-két utalással a súlyokra és a foglalkoztatási módok indokaira is. Kulcstényező a rugalmasság az évszakok közötti eltéréseknek megfelelően, valamint a munkaerőigények havi, heti fluktuációjának tekintetében. Nem egy olyan munkaadó került a mintába, aki előző nap, vagy néhány nappal korábban szól a munkásoknak, hogy munkába kéne állni. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között kizárólag csak az AM könyv vagy valamilyen hasonlóan rugalmas foglalkoztatási forma (teljesen illegális foglalkoztatás) jöhet szóba. A csupán néhány hétig, 1-2 hónapig tartó munkák ugyanakkor a határozott idejű szerződések alkalmazását valószínűsítik, amellyel, hogy egyértelművé vált, az AM könyv és a határozott idejű munkaszerződés valamelyest egymás helyettesítői.

7.1.3 Mezőgazdaság

A mezőgazdaságra is jellemző, hogy a munkaadók jelentős része érintett a rejtett gazdaságban, ami azonban jóval kisebb mértékű, mint az építőipar esetében. Sajnos nem sikerült kellően pontos adatokat megtudni arról, hogy mekkora a legális és illegális bérek aránya általában a szektorban, a két értékelhető és megbízható válasz alapján 25%-ra tehető az illegális kifizetés teljes nettó béren belüli aránya.

A mezőgazdaságban jellemző foglalkoztatási formákról a többi szektorhoz képest relatíve eltérő, jobban szóródó véleményeket kaptunk az interjúalanyoktól, aminek az lehet oka, hogy ez a szektorális minta volt a legheterogénebb régió, munkaerőpiac és piaci szegmens

tekintetében is. A leggyakoribb megállapítás (14-ből 8) alapján a mezőgazdaságban a legelterjedtebb foglalkoztatási forma az AM könyv. Ennek okai a szezonális, a munkák ütemezésének kiszámíthatatlansága, a megbízhatatlan munkások, illetve, hogy valamelyest legálissá kell tenni a foglalkoztatást az egyre gyakoribb ellenőrzések miatt (28. interjúrésztlet). Ugyanakkor az AM könyvet legjellemzőbbnek tartók is gyakran megemlézték, hogy továbbra is elterjedt a teljesen illegális foglalkoztatás, a családtagok 'regisztrálatlan' alkalmazása, illetve a 'minimálbérezés'. Érdekes módon a válaszolók mindegyike éles munkaadók közötti különbségekről beszélt, ami alapján egy olyan kép bontakozott ki előttünk, hogy a szektor részleges fehéredése szelektíven jelentkezik a cégeknél: sokan vannak, akik semmit sem változtatnak, és jelentős azok száma is, akik döntő részt legális működésre tértek át.

A mezőgazdaságra összességében a napszám jellemző, a munkavégzés legtöbbször nem lépi túl a napi 8 órát (effektív korlátja a munkavégzésnek, hogy meddig van fönt a nap), napi munkabér jellemzően 2-3000 Ft. Tehát az AM könyv megfelelően illeszkedik mind összegekben, mind időtartamokban a gazdasági realitáshoz. Azonban a szektor szezonálisága miatt néhány esetben problémát jelentett a havi korlát.

7.2 A REJTETT GAZDASÁG MŰKÖDÉSÉHEZ ELENEDHETETLEN TÉYEZŐK

Két olyan tényezőt tudtunk részletesebben megvizsgálni, amelyek a rejtett gazdaság hosszútávú és többé-kevésbé intézményesült működéséhez elengedhetetlenek: a rejtett bérek kifizetéséhez szükséges pénz vagy termékek, szolgáltatások rendszeres előteremtése, valamint a szereplők közötti kölcsönös bizalom.

Az illegális kifizetésekhez a pénzt különbözőképpen teremtik elő a vállalkozások a különböző szektorokban, a napi szinten jelentkező gazdasági tranzakciók jellegének megfelelően.

1. A vendéglátóiparban leggyakrabban jattból teremtik elő a vállalkozások a rejtetten kifizetett bérekhez szükséges készpénzt, de közel hasonló jelentőségű a számla nélküli vásárlások, pénztárgépbe nem regisztrált forgalom szerepe is. Olyan vállalkozás is akadt, amelyik 'panaszkodott', hogy az illegális kifizetésekhez szükséges regisztrálatlan pénz előteremtése gondot jelent neki, és ezért jelenti be magasabb bérre az alkalmazottait.
2. Az építőiparban az illegális kifizetéseket finanszírozó pénzek előteremtésének 3 módját tudtuk azonosítani az interjúk során. A legjellemzőbb az illegális kifizetések számla nélkül végzett munkákból való előteremtése (13 érvényes válaszból 6 eset). Ez a technika többnyire nem jelent gondot a munkaadóknak (29, 30. interjúrésztlet). A második eljárás a nyereség egy részének illegális kifizetésekre fordítása. A harmadik megoldás (2 interjúalany) során pedig a vásárláskor, anyagbeszerzéskor kapott

kedvezmények, 'trükközések' révén tudják a munkaadók finanszírozni a be nem vallott bértömeget. Egy interjúalany jegyezte meg, hogy azért nem fizet zsebbe egyik munkavállalójának sem, mert nem tud számla nélkül dolgozni, és így nem tudja előteremteni a szükséges regisztrálatlan pénzüsszegeket.

3. A mezőgazdaságban az illegálisan kifizetett pénzt a legtöbb esetben a termény, vagy az állatállomány kisebb mennyiségben történő számla nélküli értékesítéséből származik (31. interjúrészlet). Érdekes módon ebben a szektorban okozza a legkisebb problémát az illegális kifizetésekhez szükséges pénz előteremtése.

A fentiek alapján világos, hogy a rejtett gazdaság működésének szempontjából kritikus jelentősége van a regisztrálatlan pénzek előteremtésének. *Ez a vásárlások legális lebonyolítására irányuló ellenőrzésének tovagyűrűző, a rejtett gazdaság működését nehezítő hatására hívja fel a figyelmet.* Ez a kormányzat számára *hatékony beavatkozási pont* lehet, mivel az ezen keresztül egyszerre tudja az illegális vásárlásokat visszaszorítani és azon keresztül a rejtett foglalkoztatást nehezíteni.

A második kulcstényező a rejtett gazdaságban érintett szereplők közötti bizalmi viszony megléte, ami egy olajozottan működő, a saját normáit megszilárdított kapcsolatrendszernek mutatkozott az interjúk alapján. Többek között ebből következik, hogy a rejtett gazdaság radikális és gyors csökkentése nehezen képzelhető el. Ugyanakkor talákoztunk olyan példával, amikor a kikényszeríthető szerződés nélküli munkaviszonyt a munkaadó a munkavállalók kihasználására használta föl. Ebből az következik, hogy amennyiben a legális munkavégzés jogbiztonsága érezhetően kedvezőbbé válik a rejtett gazdaságban való munkavégzéshez képest, akkor ez egy plusz ösztönzőt jelenthet a fehéredés irányába.

7.3 REJTETT FOGLALKOZTATÁSBAN ÉRINTETT VÁLLALKOZÁSOK TIPOLÓGIÁJA

Az interjúk során lehetőségünk volt arra a kérdésre is kitérni, hogy bérek elrejtése mennyire kritikus jelentőségű a vállalkozások számára; ennek a kérdésnek megfelelően két nagy csoportba tudtuk sorolni a megkérdezett vállalkozásokat.

1. Azok a vállalkozások, amelyek döntő részben feketén fizetik alkalmazottaikat: az ebbe a csoportba tartozó vállalkozásoknak általában alacsony a jövedelmezősége, és többnyire bizonytalanak a bevételeik. Tehát nem tudják kiszámíthatóan és egész évben folyamatosan foglalkoztatni alkalmazottaikat, nem tudják megtartani a munkaerőpiaci versenyben a vállalkozás számára kulcsfontosságú munkásokat. Számukra a bérek részleges vagy teljes elrejtése létkérdés, nem tudnának működni adókötelezettségeik teljes megfizetése esetén, legalábbis ezt támasztja alá önértékelésük és a vállalkozásuk piaci pozíciójának jellemzése is (32. interjúrészlet).

2. A jellemzően közepes- és nagyvállalatokból álló másik csoportba tartozó munkaadók ugyan jelentős mértékben fizetnek zsebbe a regisztrált béreken felül, de képesek megtartani a kulcsfontosságú alkalmazottakat, magasabb a jövedelmezőségük, elegendő munkájuk van a főszezonon kívül is. Ezek a vállalkozások alapvetően nem azért csalnak adót, hogy a versenyben maradásukat biztosítsák, hanem mert nem tartják indokoltnak a magas adóterhelést, és mert nem hajlandóak lemondani profitjuk egy jelentős részéről.

Ez alapján elképzelhető, hogy rejtett gazdaság csökkentéséhez *két különböző kormányzati stratégia együttes alkalmazása* a leghatékonyabb, a két eltérő működésű csoportnak megfelelően. A rejtett gazdaság elhagyásának egy lehetséges útját és az azzal járó problémákat Fazekas (2008) tárgyalja.

7.4 REJTETT FOGLALKOZTATÁS ÉS PIACI VERSENY

Mivel a mintánkba adócsaló és törvényesen működő, valamint a két viselkedésmintát az aktuális piaci helyzet függvényében felváltva alkalmazó vállalkozások is kerültek, ezért lehetőségünk volt azt alaposabban megvizsgálni, hogy a versenytársak, partnerek adócsaló viselkedése mennyiben torzítja a piaci versenyt.

A válaszok élesen elkülönülő két csoportra oszthatók: azok a vállalkozások, amelyek a rejtett gazdaságban érintve voltak, szinte kizárólag arról adtak számot, hogy nincs versenytorzító hatás egyáltalán, mivel minden piaci szereplő ugyanazokat a technikákat használja, ugyanúgy adót csal. Az adócsalás mértéke legfeljebb a vállalkozás profitját befolyásolja, de az árakat, versenyben maradási nem. Ezzel szemben a törvényesen működő vállalkozások vezetői döntő többségükben úgy nyilatkoztak, hogy számukra komoly versenyhátrányt jelent működési módjuk legalitása az adót csaló versenytársakkal szemben (33. interjúrészlet). Olyan esettel is találkoztunk, amikor egy építőipari vállalkozó kifejtette, hogy nem társulhat be alvállalkozóként bizonyos nagyobb állami építkezésekbe, ha nem csal ő is adót.

Ugyanakkor több olyan vélemény arra is utalt, hogy az adócsalás révén bizonyos piacokról ki is szorulnak az azt elkövető vállalkozások, mivel ezek általában nem tudnak megfelelő minőségben, megbízhatósággal szolgáltatni (pl.: mert munkásaik gyakran cserélődnek). Ilyen értelemben tehát az adócsalás versenyhátrány, a vállalat növekedésének korlátja (34. interjúrészlet).

Összességében az tűnik megalapozott állításnak, hogy az egyes input és output piacok élesen elkülönülnek egymástól, tehát az adott piac jellegétől függően a rejtett bérkifizetések versenyelőnyként, -hátrányként, illetve semleges tényezőként is jelentkezhettek. Ugyanakkor

a vállalat növekedésének egyértelműen gátjává válik egy bizonyos vállalatméret fölött a bérek nagyarányú eltitkolása.

7.5 HIPOTÉZISEK

Az alábbiakban a bevezetőben megfogalmazott hipotéziseket vizsgáljuk meg röviden a rendelkezésünkre álló empirikus bizonyítékok alapján. Mivel mintánk kis számú interjúból áll, amelyek nem reprezentálják a vizsgált sokaságot megfelelően ezért eredményeink csak tentatív jellegűek. Az elemzés során alapvetően két típusú módszer állt rendelkezésünkre: keresztábla jellegű kvantitatív elemzés és a hipotéziseinkre vonatkozó explicit utalások számba vétele.

7.5.1 Piaci helyzet és adócsalás

Az interjúk alapján a jelenlegi stabil piaci pozíció és a jó jövedelmezőség nem áll közvetlen és kauzális kapcsolatban a rejtett gazdaságban való érintettséggel, azonban az egyértelműen megállapítható, hogy ezek szükséges előfeltételei a szürkegazdaság elhagyásának, de semmiképpen sem elégségesek ahhoz. Ezt azzal támaszthatjuk alá, hogy a vállalkozások instabilitása, rendelésállományuk ingadozása nem teszi lehetővé, hogy legálisan működjenek, foglalkoztassanak. Ugyanakkor néhány példát találtunk arra, hogy ha nagyobb lenne a kiszámíthatóság, akkor az a regisztrált gazdasági tevékenységek súlyának növelésére vezetné az interjúalanyokat. Ennek legfőbb oka, hogy hosszútávon nem engedhetik meg a munkaadók a kulcsfontosságú munkavállalók esetében, hogy teljesen illegálisan fizessék őket, mert a fekete munkavállalók könnyen továbbállnak (35. interjúrészlet). Ugyanakkor ezt a gyenge összefüggést is jelentősen módosítja a munkaadók egyéni morális álláspontja, valamint az adóelkerülés várható költségeire való direkt ráhatás lehetősége (pl.: munkaügyi ellenőrök lefizetése).

A kedvező piaci várakozásokkal, optimista jövőbeli tervekkel kapcsolatban is hasonló következtetéseket tudunk csak megfogalmazni, mint a jelenlegi piaci helyzet esetében.

7.5.2 Versenytársak, partnerek viselkedése és az adócsalás

A versenytársak rejtett gazdaságban való érintettsége tekintetében az tűnik megalapozottnak, hogy az interjúalanyok a jellemző piaci magatartást követik, ami többnyire valamekkora mértékű béreltitkolást jelent. Ha egy kritikus tömeg modell metaforáját alkalmazzuk, akkor azt lehet mondani, hogy a legtöbb vizsgált piac esetében jelenleg abban az egyensúlyi pontban vagyunk, amelyben csak azok a szereplők nem csalnak valamekkora mértékben adót, akik mindenki más csalása esetén sem tennének így.

Azonban az nem egyértelmű, hogy a versenytársak milyen módon hatnak egymás viselkedésére; találkoztunk példákval közvetlen, modellkövetés jellegű kapcsolattal és indirekt, az ármechanizmuson keresztül megvalósuló hatással is (lásd adócsalás versenytorzító hatásairól fentebb). Valószínűnek tűnik, hogy a legtöbb esetben az adócsaló vállalkozások magas aránya a versenyen keresztül az adócsalás irányába kényszerítő tényezőként hat az adott ágazatban, hiszen egy vállalat sem tudná az árakat ennyire alacsonyan tartani, ha teljes mértékben bejelentené alkalmazottait. Következésképpen a rejtett gazdaság visszaszorítása egy-egy piacon a törvényesen működő vállalkozások kritikus arányának átlépése után válhat nagyobb mértékűvé, avagy egyedi, a piaci viszonyokkal nyíltan szembe forduló vállalkozások esetében fordulhat csak elő (lásd Fazekas, 2008).

Az üzleti partnerek számos esetben konkrét és direkt hatással voltak az interjúalanyok adócsaló viselkedésére, melynek legkonkrétabb példája, amikor az alvállalkozó, vevő kimondottan kéri, hogy ne adjanak számlát, vagy kisebb összegről adják azt.

7.5.3 Alkalmazott technológia és adócsalás

Erre a hipotézisre vonatkozóan nagyon eltérő empíriával találkoztunk, sok válaszoló szerint nincs kapcsolat az alkalmazott technológia specializáltsága és a munkaadók bejelentése között, mivel a munkaügyi viszony egyébként is kölcsönös bizalmon alapul, amit nem kell megerősíteni formális szerződéssel (36. interjúrésztlet). Ezzel szemben számos vélemény akadt – főleg a mezőgazdaságban -, amely azt hangsúlyozta, hogy a technológiai váltás (hatékonyabb gépek alkalmazása) növeli a nyereségességet és csökkenti a munkaerőigényt, ami azt eredményezi, hogy a megmaradó munkavállalókat inkább bejelentik a cégek. Ennek az is az oka, hogy a vállalkozók igyekeznek a vállalkozás működését a megbízhatóbb, fontosabb munkavállalók regisztrált foglalkoztatása révén stabilizálni, kiszámíthatóbbá tenni. Ugyanakkor ez a kapcsolat is csupán a bérek részleges regisztrálása-nem regisztrálása viszonylatában áll fent.

Ezek alapján az valószínűsíthető, hogy az alkalmazott technológia hatással van a bérek eltitkolására, azonban e kapcsolat függ a munkaadó és munkavállaló között fennálló bizalmi viszonytól.

7.5.4 Állami megrendelések és az adócsalás

Kizárólag az építőiparban találkoztunk nagyobb mértékben állami megrendeléseket kielégítő vállalkozásokkal, így megállapításaink relatíve szűk empirikus anyagon nyugszanak.

Az állami megrendelések szerepe kettős az interjúalanyok véleménye alapján. Egyrészt, az állam felelős az építőipar illegális tevékenységének egy részéért, az állam korrupciós kínálata révén. Ugyanis a nagyobb cégek, akik állami megrendelésekre pályáznak kénytelenek

viSSzajuttatni bizonyos politikusoknak, bürokratáknak a vételár egy részét. Ez a jelenség többnyire olyan nagyobb vállalatokra jellemző, akik a fővállalkozó szerepét töltik be (37. interjúrészlet). Másrészt, a kisebb vállalkozások szempontjából, akik a legtöbb esetben a tényleges munka elvégzéséért felelősek, az állami megrendelések gyakoribb ellenőrzésekkel járnak együtt. Így az állam rákényszerít számos építőipari vállalkozást, hogy legalább akkor ragasszon bélyeget az AM könyvekbe, ha állami építkezésen dolgoznak (38. interjúrészlet).

7.5.5 Az állam működésének megítélése és az adócsalás

Az állam megítélésének szerepét sajnos nem tudtuk keresztábra jellegű módszerrel elemezni, mert nem mutatkozott kellő variancia az állam működésére vonatkozó véleményekben. Összességében lesújtó volt a megkérdezettek véleménye az államról, az önkormányzatról, a kormányról. A célokkal többnyire egyetértenek, de hatékonytalannak, pazarlónak és korruptnak tartják az állam működését. További módszertani problémát jelentett, hogy a pártpreferenciák jelentősen befolyásolták a kormányról kialakított véleményeket.

Ugyanakkor explicit kijelentések alapján erős, kauzális kapcsolat látszik kibontakozni az állam működésének megítélése és adócsaló magatartás között; valószínűsíthető, hogy jelentősen rontja az adófizetési morált az állam, a kormányzat negatív megítélése (39, 40. interjúrészlet).

7.5.6 Az állami korrupció vélelmezett szintje és az adócsalás

A korrupciót elterjedtségét illetően az interjúalanyok véleménye, ha lehet, még egyöntetűbben lesújtó volt, mint az állam működésének általános megítélésénél (erre példa a 41. interjúrészlet). Így a fentiekhez hasonló módszertani problémákkal kellett szembesülnünk ennek a hipotézisnek a vizsgálata során is. A néhány azonosított direkt utalás alapján hasonló összefüggést tudunk valószínűsíteni, mint az előző bekezdésben.¹³

7.5.7 A rejtett gazdaságban való részvételt meghatározó költség-haszon viszonyok

A béreltítkolás mértéke és módja legnagyobb mértékben a büntetés mértékével, és a lebukás valószínűségével, tehát a várható büntetés értékével áll kapcsolatban. Az interjúk tanúsága szerint a kapcsolat a közgazdasági modellek által prediktált módon alakul. Az interjúalanyok döntő többsége tudatosan kezeli a kérdést, részletesen ismerik a lehetőségeiket, lebukási esélyeket (46. interjúrészlet). Másrészt, az adócsalási magatartást morális megfontolások, morális költségek befolyásolják, amelyek vagy belső, vagy külsők. Belső morális költségek egyszerűen az adófizetésre, becsületességre készítető internalizált egyéni meggyőződés,

¹³ Néhány érdekesebb korrupciós történet megtalálható a függelékben (41, 43, 44, 45. interjúrészlet).

normák esetében lépnek fel, a külső morális költségek mértéke pedig a vállalkozás viselkedése és a falu, lakóhely közösségének morális elvárásai közti diszkrepancia mértékétől függ. Ugyanakkor a legtöbb esetben azt tapasztaltuk, hogy a rejtett gazdaságban való részvételnek vagy nincs, vagy csak lényegében elhanyagolható morális költsége van a válaszolók számára (47. interjúrészlet). Érdekes módon ez alól kivételnek leginkább az idősebb korosztály tagjai tekinthetők, ami azt valószínűsíti, hogy az életkor és az adócsalás mértéke között negatív korreláció áll fenn.

7.5.8 Kiszabott büntetések közvetlen és közvetett hatása

A felmerült 10 eset során, ahol magát az interjúalanyt, vagy pedig közeli ismerőst, partnerét bírságotlák meg, összesen 2 olyan akadt, ahol a vállalkozás lényegesen visszafogta korábbi adócsalási tevékenységét. Amikor nem változott az adócsalás mértéke, akkor jellemzően mindent ugyan úgy csináltak tovább a vállalkozók, ahogy korábban, esetleg az adócsalási, rejtett foglalkoztatási technikáikon javítanak a lebukás tapasztalatainak fényében.

Ezen túl fontos kiemelnünk, hogy az ellenőrzések és büntetések mindenképpen járnak egy olyan típusú társadalmi költséggel, hogy a munkaadók ellenséges képet alakítanak ki az államról, az állami szervekről. Az ellenőrzések célja a megkérdezettek szerint, a „minél nagyobb büntetések kiszabása, sokszor teljesen következtlenül, érthetetlen módon”. „És nemcsak az ellenőrzések gyakoriságával van gond: nincs figyelmeztetés, egyből büntetés jár, holott sokszor akaratlanul hibázunk.” Egy esetben arra is volt példa, hogy a büntetés visszalökte a teljes illegalitásba a céget (48. interjúrészlet).

8. ÖSSZEFOGLALÁS

Az eddigiek során röviden áttekintettük az alkalmi munkavállalói könyv törvényi háttérét, a szabályozói szándékot, majd pedig az AM könyv használatának jellemzőit, körülményeit, végül a rejtett gazdaságra általánosabban érvényes megállapításokat foglalmaztunk meg.

Állításaink bizonyos óvatossággal kezelendők, mivel nem nyugszanak reprezentatív adatfelvételen a hólabda módszer sajátosságai miatt. A tanulmányban eleve a megbízhatónak vélt eredményeinket közöltük, de ezek esetében is érdemes azokat az AM könyves munkavállalók kérdőíves adatfelvételének eredményeivel összevetni őket (Semjén, Tóth, Makó, 2008).

Az interjúk alapján világosan látható, hogy az AM könyvet az esetek döntő részében (hozzávetőleg az interjúalanyok 2/3-a) nem a szabályoknak megfelelően használják, az elkövetett adócsalás mértéke pedig a munkavállalónkénti néhány 100 Forinttól egészen a kifizetett bér 100%-áig terjedhet. Azonban az átlagos mérték meghatározásához nem állnak rendelkezésünkre kellően megbízható információk. Mindezek ellenére fontosnak tartjuk

leszögezni, hogy az *AM könyv az illegális foglalkoztatás részleges fehéredésének irányába hatott*, mivel hatására *a korábban teljesen illegálisan foglalkoztatott munkavállalók részben átkerültek a féllegális gazdaságba*. Ez a pozitív hatás az AM könyv relatíve alacsony adóterhelésére, egyszerű adminisztrációjára és rugalmas alkalmazhatóságára vezethető vissza.

A megszerzett tapasztalatok alapján kijelenthető, hogy a kormányzat tovább tudná növelni az AM könyv pozitív hatásait, ha a közteherjegyek mértékét és regisztrálásuk módját átalakítaná, valamint az ellenőrzés hatékonyságát növelné.

Az interjúk során lehetőségünk volt betekinteni a rejtett gazdaság egészének működésére, ami egyértelművé tette, hogy az illegális, fél-legális tevékenységek stabil bizalmi viszonyokon nyugszanak, kialakult egy normarendszer a gazdaság szereplőiben, amelyik nem ítéli el az adócsalást és csak kis mértékben támogatja az adófizetést. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a rejtett gazdaság jelentős visszaszorítása nem képzelhető el rövid távon.

MELLÉKLETEK

M1. HIVATKOZOTT INTERJÚRÉSZLETEK

1. Általában jellemző, hogy van egy-két legálisan foglalkoztatott, felvett emberük, rendszerint szakmunkások. A segédmunkásokat már nem érné meg így foglalkoztatni, nekik vagy teljesen feketén adnak munkát, vagy ha hoznak ilyen AM könyvet, akkor ebbe könyvelnek el valamennyit. (építőipari vállalkozó)
2. Meglátása szerint általában a szakképzett munkavállalók vannak inkább bejelentve, illetve a jól dolgozó segédmunkások. De jellemzően csak minimálbérre, és azon felül még zsebbe fizetik őket. (építőipari vállalkozó)
3. De ezek a baráti, családi viszonyok nem változtatnak a legális-illegális foglalkoztatás arányán. Tehát nincs olyan összefüggés, hogy a barátaimat, közelebbi ismerőseimet inkább bejelentem. Ez inkább a hatóságok felé való vállalhatóságtól függ, értsd valakit azért mégis be kell jelenteni, mert különben nagyon gyanús lenne a hely. Ilyenkor az, akit bejelentenek, rosszul jár. Neki sok esetben a cég kifizeti az összes járulékát, hogy ugyanannyi bért kaphasson kézhez, mint a többiek. Természetesen az üzletvezetők minden esetben be vannak jelentve. (vendéglátóipari vállalkozó)
4. Elvileg mindkettejüknek van AM könyvük, de interjúalanyomat nem érdekli a kék könyv, csak végszükség esetén használják. (építőipari vállalkozó)
5. Az AM könyvébe április óta egy bejegyzést tettek: kitöltötték a cég adatait, aláírta, beragasztották a bélyeget, a dátum helye viszont azóta is üres. Az AM könyv tényleg csak dísz náluk. (építőipari vállalkozó)
6. az AM könyv és bejegyzései köszönő viszonyban sincsenek a ténylegesen elvégzett munka mennyiségével, minőségével és időtartamával. (építőipari munkavállaló)
7. „Mindent legálisan csinál-e munkáltatója, amikor az AM könyvet használja?” – kérdésem megmosolyogtatja az interjúalanyt. (építőipari munkavállaló)
8. 3450 forintot kapnak az alkalmazottak a könyv szerint, de 700-800 forintot még zsebbe szokott fizetni ezen felül nekik. (építőipari vállalkozó)
9. Papíron tehát 2500 forintot fizet az AM könyves segédmunkásainak, akik a gyakorlatban 5-600 forintos órabérért dolgoznak – tehát minimum naponta 4-5000 forintot hazavisznek. (építőipari vállalkozó)
10. Ténylegesen 600-700 forintos órabér, tehát 5-6000ft napi pénz. Ehhez 400ft-os bélyeget ragaszt, tehát papíron 2500ft napi. (építőipari munkavállaló)
11. A 2000 forint utáni 400 forintot kedvezőnek ítéli meg, mivel az csak az egy hatoda a kifizetésnek. A 3600 és 4600 forint esetén ragasztandó 1100 forintot viszont már

- arányaiban soknak ítéli. A feldolgozó üzem munkásai legalább még egyszer annyit kapnak zsebbe, mint a könyvben vezetett 2000 forint. (feldolgozóipari vállalkozó)
12. Már bújt el ellenőrök elől emeletes ház építésén a felső szinten („fentről röhögünk a többiekén”), de üres csőben is. (építőipari munkavállaló)
 13. Egyszerűen nem kell félni az ellenőröktől, ellenőrzésektől. Legtöbbször csak 8 órát írok be a könyvbe, és a maradékot zsebbe fizetem. Kis kockázattal nagyobb tehertől szabadítom meg magamat, és a munkavállalómnak járó fizetést. (építőipari vállalkozó)
 14. Legalább amikor kint vagyunk a terepen ne keljen papírozni. Nincs kint egy asztal, amin dolgozni tudnánk. Ráadásul, ha esik az eső, minden szétázik... és minek kell a hatóságoknak a dolgozók családi állapota?! (mezőgazdasági vállalkozó)
 15. Főként a munkanélküli segélyen élők fordulnak hozzá hasonló kérésekkel (ne ragasszon), mert nekik az AM könyv bemutatásakor minden egyes bejegyzésért utólagosan visszavonják az aznapi segélyt. (építőipari vállalkozó)
 16. Az AM könyvet nem szeretik a munkavállalók, mert ha a munkáltató ír bele, akkor arra a napra elveszik a munkanélküli segélyük. Interjúalanyom szerint a munkavállalók többsége teljesen feketén szeretne dolgozni. (építőipari vállalkozó)
 17. Elmondja, hogy tudja, hogy ő is „bukta volna a dolgot”, egy ellenőrzés során, de szerencséjük volt. Valamint úgy gondolja, hogy hiába mondta volna, hogy „márpedig írják be”, akkor közölték volna vele, hogy „pótolható, úgyhogy menjen haza”. (mezőgazdasági munkavállaló)
 18. Interjúalanyom szerint nagyon jelentősen csökkent a teljesen feketemunka aránya az AM könyvek bevezetésével, sokan kiváltották, de szerinte – legalábbis az építőiparban – nincs ember, aki rendeltetésének megfelelően használná. (építőipari vállalkozó)
 19. Elmondja, hogy olyan már nincs, hogy kézbe fizetnék ki, mint régebben. Szerinte „ezt már rég meg kellett volna hogy oldják”. Régebben amikor elment alkalmanként dolgozni, akkor mindig „reszketett” a lebukás lehetősége miatt. Most végre ez megváltozott az AM könyv révén. (mezőgazdasági munkavállaló)
 20. Interjúalanyom az AM könyvig teljesen feketén foglalkoztatta az alkalmazottait. A tavalyi évtől azonban minden alkalmazottjától kéri az AM könyvet, mert megnőtt az ellenőrzések száma. (építőipari vállalkozó)
 21. Interjúalanyom szerint az AM könyv sokakat érint az építőiparban: akik eddig teljesen feketén vállaltak munkát most átkerültek a félhivatalos ún. „szürkegazdaságba”. Mivel a két AM könyvese a gyakorlatban főfoglalkoztatású nála, stratégiájuk a kijátszás. (építőipari vállalkozó)
 22. Már tavaly is megmondták, hogy rendezzem el a kiskönyvem, különben nem kapok munkát. ... Ez azért elég rosszul érintene, mert ilyenkor ősszel sokféle el lehet menni

- szüretelni. ... Nekem tökmindegy, hogy feketén dolgozom-e vagy nem, csak a pénzt adják oda rendesen. ... Beteg meg nem szoktam lenni. (mezőgazdasági munkavállaló)
23. Rendszeresebben akkor ragasztunk a könyvbe, ha 'veszélyesebb' helyen dolgozunk, például utcafronton, ahol láthatóak vagyunk, vagy 'közületnél' (ami alatt nem magán, hanem cégeknek végzett számlás munkát ért az interjúalany). (építőipari vállalkozó)
24. Ha nem lennének folyamatosan ellenőrzések, akkor még a fiaink se lennének alkalmi munkavállalói könyvesek! (vendéglátóipari vállalkozó)
25. Az építőiparban dolgozók nagy része, ha bejelenti a dolgozóit, akkor minimálbérre és 25-30 ezer forintot fizet fölé körülbelül. Általánosan jellemző, hogy szak- és segédmunkásokat is órabérrel dolgoztatnak, a teljesítménybér szerinte nem ismert. A részmunkaidős bejelentés is hódít: a lényeg, hogy minél kevesebbet kelljen fizetni. (építőipari vállalkozó)
26. A minimálbérnél kicsit nagyobb összegre vannak a főfoglalkozásúak bejelentve, de annak az összegnek is a kétszeresét hazaviszik. A munkásokkal személy szerint egyezik meg: így előfordulhat, hogy az állványon dolgozók különböző órabérrel végzik a munkájukat. Az órabér 600-700 forint között mozog, így persze zsebbe fizet. (építőipari vállalkozó)
27. Nálam a segédmunkások 90 ezer forint körül, a szakmunkás 120-130 ezer forint körül „visz haza”. A bejelentett szakmunkás minimálbérre van bejelentve, így tehát még egyszer annyit zsebbe is fizetek neki, mint a bejelentett összeg. (építőipari vállalkozó)
28. Az AM könyv használata meghatározó: nincs más munkalehetőség a környéken, csak ez. A környéken nincs ipar, csak mezőgazdaság, tavasztól ősziig csak ebben tudnak dolgozni. A szomszéd gazdaságban például 200 embert alkalmaznak AM könyvvel. Az a gazdaság egyszer megpróbálta, hogy bejelentette minden alkalmazottját, de „megégették magukat”: egyszer jöttek, egyszer nem a munkavállalók, nem lehetett rájuk számítani. A környék férfi munkaerejére sokszor jellemző, hogy megissza a napszámát és nem megy dolgozni. (mezőgazdasági vállalkozó)
29. A számlás fizetésre jellemző, hogy a megrendelő sokszor kéri, hogy az építető ne adjon mindenről számlát, mert annyit nem tud fizetni. Interjúalanyom mutatott árajánlatokat, és részletesen elmagyarázta, hogy melyik költségekről adott, melyekről nem számlát. Egy ötmillió árajánlatot mutatott, ahol megegyeztek a megrendelővel, hogy megközelítően 3 millióról ad számlát, a másik kettőről pedig nem. Ennek megfelelően a költségvetési tervet is két nagyobb részből állt. (építőipari vállalkozó)
30. A fekete foglalkoztatás miatt ösztönözve vannak arra, hogy a vevőiktől is részben feketén kapjanak pénzt, példa: családi ház építése: 20 millió plusz áfa lenne, e helyett kérnek 10 millió plusz áfát és a maradék 10 milliót zsebbe, így mindenki „jól jár” a

vevő megspórol 2 millió áfát, a cégnek meg keletkezik 10 millió nem nyilvántartott bevétele, amit kifizethet a munkásoknak. (építőipari vállalkozó)

31. Időnként adnak el az állományból készpénzért egy-egy jószágot („múltkor is a bányász napra odaadtunk három juhot”), ebből fedezik például a plusz kifizetést („az állományból meg leírjuk elhullásként”). (mezőgazdasági vállalkozó)
32. A cég, ahol az interjúalany dolgozik egy 12 milliós havi árbevételű szórakozóhely, itt jelenleg kb. 300 000 Ft-ot tesznek ki a munkához kapcsolódó járulékkerhek, ha minden legálisan menne, akkor ez felmenne 2 millió forintra (pontosan utána számoltak), viszont a havi nyereség 1,5 millió körül alakul. Tehát nem mehetnek át legálisba, be kellene zárniuk a boltot. (vendéglátóipari munkavállaló)
33. A versenyben az marad felül, aki több pénzt tud eltüntetni, hiszen aki nem ezt teszi, az a magas adóterhek miatt egyszerűen nem tud életben maradni. Ez különösen igaz a családi vállalkozásokra a vendéglátás területén. (vendéglátóipari vállalkozó)
34. Ha megtehetné, hogy bejelent pár embert, akkor be tudná magát protezsálni több helyre is, például cégekhez, mert abból van sok munka, ha az ember meg tudja ezeket csípni, ami ismeretségeken múlik. (építőipari vállalkozó)
35. A vállalkozás kezdetben minden alkalmazottat AM kiskönyvvel foglalkoztatott. Körülbelül 1 évig mindenki így dolgozott, amíg ki nem derült, hogy a vállalkozás jövedelmezősége elbírja a közterhek kifizetését. Jelenleg mindenkit főállásban foglalkoztatnak. (építőipari vállalkozó)
36. Az alkalmazott technológiának és a technikai váltásnak a foglalkoztatási formákkal nincsen kapcsolata. Az AM könyves munkavállalóit bizalmi ill. rokonsági alapon alkalmazza, akiknek AM könyvvel és anélkül is folyton új eszközökkel kell megismerkedniük és új technikákat elsajátítaniuk. (vendéglátóipari vállalkozó)
37. Az állam kényszeríti korrupcióra az embereket. Felső szinten ott vannak a közbeszerzési eljárások, amelyek előre lefutott dolgok. Helyi szinten a vállalkozók az önkormányzatoktól – mint állandó megrendelőktől – függenek. (építőipari vállalkozó)
38. Nincsen állami megrendelése. Kérdő tekintetemre a válasz: „Mert nem akarom, hogy engem bárki is kóstolgasson.” Interjúalanyom szerint, ha állami megrendelése is lennének, akkor folyton ellenőriznék, ő meg nyugton akar lenni a saját telephelyén. (építőipari vállalkozó)
39. Interjúalanyom teljesen feketén akar foglalkoztatni. Ez bár belekerül pár ősz hajszálába, de mint már említette „ezeknek semmit sem fizet”. Az AM könyv biztonsági okok miatt van a munkásainál. (építőipari vállalkozó)
40. Az is nyilvánvaló, hogy senki nem szeret adót fizetni, valamint a bevétele legnagyobb részét odaadni az államnak, és nem kapni érte semmit. ... Én sem látom, hogy mi történik a pénzünkkel. Csak azt tudom, hogy befizetjük a pénzeket, aztán azok

eltűnnek valahol. Valamilyen szinten az államnak törekednie kellene arra, hogy ne robbanjanak ki több százmilliárdos botrányok, hogy itt lehet elsikkasztani, ott lehet elsikkasztani, mindenféle felelősségre vonás nélkül, én azt gondolom, hogy így az emberek hajlamosabbak lennének befizetni az adókat. ... És persze az is fontos lenne, hogy az adózás mértéke egy kicsit közelítene az emberek teherbírásához. (mezőgazdasági vállalkozó)

41. Félelmetes a korrupció. Ráadásul választunk valakit, és nem bízunk meg benne. Nem járok szavazni, mert nincs kire. (vendéglátóipari vállalkozó)
42. Egy jó barátom mesélte: önkormányzatnál karbantartást kellett volna végezni, egy több milliós munkáról volt szó. Az önkormányzat egyik embere kerek pereg megmondta, 30%-ot zsebbe vissza kell fizetni. Viszont akkor garantált a munka. (építőipari vállalkozó)
43. Volt, hogy közbeszerzési pályázatot írtak ki festésre április végi határidővel. Interjúalanyom már befizette a 20 ezer forint pályázati díjat, amikor a Polgármesteri Hivatalban egy ismerőse megsúgta, hogy a munkálatok már megkezdődtek. Mindez április közepén volt. (építőipari vállalkozó)
44. Elmeséli, hogy egy időben ő is járt az önkormányzathoz, hogy megnézzé a kiírásokat, de az ottani ismerőse szólt neki, hogy melyik pályázati anyagokat ne vegye meg, melyekre van már meg a „befutó”. Azt is hozzáteszi, hogy ugyanígy volt, amikor az ismerős neki „intézett” pályázatot, egy adott százalék fejében, vagy más kompenzálásért. „Fontos, hogy az embernek legyen ismerőse. (építőipari vállalkozó)
45. Az állam nagy építőipari megrendelésein keresztül szétterül a társadalomban a korrupció. Ez úgy alakul ki, hogy a fővállalkozónak vissza kell juttatnia az állami megrendelés összegének egy részét az államnak (pontosabban adott bürokratának, politikusnak), de ő ezt nem tudja önmagában kigazdálkodni, előteremteni, ezért ezt a „visszacsoportosító módszert” várja el az alvállalkozóitól, azok pedig a saját alvállalkozóiktól, stb.. Így egy bizalmi helyzet alakul ki az egész építőiparban, ahol senki nem meri a másikat „bemószerolni”, mert akkor róla is elmondják a többiek, amit tudnak. (építőipari vállalkozó)
46. A korábban gyakran előforduló teljes illegalitás már nem működik, csak extrém esetekben fizetődik ki: kb. napi 20 millió árbevétel esetén lehet 'kigazdálkodni' a napi bírságot. Ilyen budapesti szórakozóhely létezik ma is, még működési engedélyük sincs! (vendéglátóipari vállalkozó)
47. Mivel az illegális foglalkoztatás teljesen természetes a szektoron belül, így arról beszélni, hogy „mi lenne, ha nem lenne”, nem is érdemes. Az emberek ezt teljesen hétköznapi dolognak tekintik, annak törvénysértő, vagy „bűnjellege” elő sem kerül. (építőipari vállalkozó)

48. Interjúalanyom egyéni vállalkozó 2007 januárja óta újra. Előtte 2004–2005-ben szintén egyéni vállalkozó volt az építőiparban, de 300 ezer forintra megbüntették – szerinte jogtalanul –, amelyet nem tudott kigazdálkodni. Idén azért döntött a vállalkozás megkezdése mellett, mert nem akart tovább feketén dolgozni. Nem volt kezdőtőkéje, abszolút a nulláról indult. (építőipari vállalkozó)

M2. INTERJÚVÁZLATOK

A vállalkozókkal készítendő interjúk alapvetően nem strukturáltak, csak néhány ponton kérdeztünk olyan konkrét kérdéseket, amelyekre minden interjúalanytól pontos választ vártunk. Az interjúkat több téma köré csoportosítottuk, amelyekről megkérdeztük a vállalkozók és munkavállalók véleményét és esetleges várható magatartását. E témákon belül fogalmaztuk meg azokat a kérdéseket, illetve kérdés variációkat, amelyeket az interjú során feltehetünk. Különösen fontos volt számunkra, hogy minél konkrétabb válaszokat kapjunk, ahol lehet precíz számokat, anekdotákat.

2.1 AM könyvvel rendelkezőt foglalkoztató cégek vezetőivel készített interjúk vázlata

a. Cégtörténet:

- i. Mikor jött létre a cég és kik hozták létre? (Dolgoznak-e családtagok a cégben?)
- ii. Milyen céljai vannak: növekedés, minőségi javulás, talpon maradás? (A vállalkozás családi vállalkozás-e?)
- iii. Hogyan változott a megalakulástól a nettó árbevétele? Pontos összeg!
- iv. Milyen piacon tevékenykedik?
- v. Milyen munkákat vállal el? Mennyire bonyolultak/betaníthatóak a munkafázisok?
- vi. Mekkora a magán, állami megrendelések aránya?
- vii. Mennyire erős a verseny az ő piacán/piacain?
- viii. Milyen az ő helyzete a versenytársakhoz képest?
- ix. Milyen a cég jövedelmezősége a versenytársakhoz képest?
- x. Hogyan látja jelenleg (2007 egész évre vonatkoztatva) a konjunktúrát az adott piacon?

b. Foglalkoztatás (történet is):

- i. Mekkora az alkalmazottak száma? Hogyan változott ez az elmúlt években?
- ii. Ezek közül mennyi a fizikai (szakképzett, nem szakképzett), szellemi foglalkozású? Időbeli változás?
- iii. Hány AM könyvvel rendelkezőt foglalkoztat, illetve foglalkoztatott? Milyen időtávra és rendszeresen mikor?
- iv. Mi a jellemző foglalkoztatási forma a piacon? (határozott/határozatlan idejű munkaszerződés, részmunkaidő, AM könyv)
- v. Tapasztalatai, ismeretei szerint mennyire jellemző az Önéhez hasonló, és azonos piacon működő cégeknél hogy, számlára, zsebbe fizetik alkalmazottaikat? Mennyire jellemző a bérek egy részének eltitkolása?

Ezeknél a kérdéseknél igyekezni kell minél pontosabb választ megtudni: ha van ilyen, akkor milyen munkaköröket érint, és ha megmondja a munkaköröket, akkor a dolgozók mekkora arányát (10 dolgozóból kb. hányat?), ha ez megvan, akkor mondjon becslést a bérkifizetések arányaira a különböző kifizetési formák (regisztrált, bejelentett; számlás; zsebbe való fizetés) között.

Ha láthatóan nem jelent gondot neki a témáról beszélni, akkor megkérdezhetőek:

- vi. Ugyanezek az ő cégéről is: számlára fizet, fekete foglalkoztatás, minimálbérré jelenti be, stb..

Itt is fontos a minél pontosabb válasz..

- vii. Ha feketén fizet, akkor honnan tudja előteremteni az ehhez szükséges pénzt?

Mindenkitől:

- viii. Ez a viselkedés mennyiben jelent versenyhátrányt számára?

- ix. Hogy látja, lehetséges- e nyereségesen működni az adott piacon teljesen legális, regisztrált foglalkoztatással?

- x. Változtatott-e a foglalkoztatási politikáján az AM könyv?

- Miért éri meg?
- Milyenek a tapasztalatai?

Ha lehet érzékenyebb kérdéseket is feltenni:

- Ő hogyan használja az AM könyvet? Ragaszt-e bélyeget mindig? Szokott-e kevesebb napot, kisebb munkaidőt beírni? Más bért feltüntetni, mint a kifizetett?

Mindenkitől:

- Csökkent-e ennek révén a nem regisztrált foglalkoztatás az ő piacán?
- Mik a tevei? Csinálja-e még? Bővít-e? Miért nem bővít?

- c. A kormányzatok működésének megítélése:

Itt egyáltalán nem politikai aspektusokra vagyunk kíváncsiak, hanem a kormányzat (és intézményei), mint közjavakat előállító, szolgáltató bürokráciák hatékonyságának megítélésére, e bürokrációkkal kapcsolatos bizalomra. Úgy gondoljuk, hogy ezek a vélemények szoros összefüggésben vannak a cég adózási magatartásával és a cégvezetés rejtett gazdasággal kapcsolatos magatartásával akkor is, ha ezt a cégvezetés expliciten nem tudatosítja magában.

- i. Tudja-e, hogy mi a három legnagyobb kiadási tétel a költségvetésben?

(Államigazgatás, állami szervek működtetése, bérkifizetések; TB juttatások; adósságszolgálat; szociális kiadások)

- ii. Hány fő dolgozik a közszférában (kormányzat, oktatás, egészségügy, hon- és rendvédelem)?

(összesen: ~800 ezer, ebből köztisztviselő ~ 110 ezer)

- iii. Ön szerint hogyan költi el az adóbevételeket az állam? Hatékonyan vagy nem hatékonyan? Kívánatos célokra, nem kívánatos célokra?
- iv. Mennyire tartja indokoltnak a jelenlegi adóterhelését? Ha nem tartja indokoltnak, akkor milyen adókat csökkentene és az így lecsökkenő adóbevételeket hogyan korrigálná a kiadási oldalon?
- v. Mennyire tartja jellemzőnek a korrupciót a központi kormányzat és intézményei és a önkormányzatok esetében? Az Ön cégének piacán?

Ha úgy látjuk, hogy megnyílt és nem zavarja a téma, akkor feltehető:

- vi. Tud-e korrupciós esetekről, anekdotákról, amelyek ismerőseivel, üzleti partnereivel estek meg?

d. Egyéb exogén tényezők (saját cég esetében):

- i. Ön szerint mi változtatna a jelenlegi helyzeten, mi jelentene megoldást az illegális foglalkoztatás problémájára?
- ii. Az alkalmazott technológia és technológiai váltás és a foglalkoztatási formák kapcsolata

(Több esetben maga az alkalmazott technológia, a betanítás nagy költsége tartja vissza a céget a nem regisztrált, rejtett gazdaságba sorolt foglalkoztatási formák választásától.)

- iii. Partnerek, versenytársak viselkedése
- iv. Kevésbé lenne éles a verseny, stabilabb lenne a vállalkozás versenypozíciója – ez hogyan hatna?
- v. Kormányzat viselkedése:
 - Adócsökkentés: TB járulék csökkentése
 - Hiteles, kiszámítható adópolitika
 - adminisztratív terhek csökkentése
 - Ellenőrzések gyakorisága megnőne
 - Az adócsalással kapcsolatos bírság növekedése
 - Adócsalók „szégyen listáinak” közzététele
 - Hatékonyabban, átláthatóbban költi el a kormány az adóforintokat
 - Látványosan csökken a kormányzati intézményeknél a korrupciós kínálat;

e. Egyéb kérdések:

- i. Meg tudná-e adni néhány alkalmazottjának az elérhetőségét, akik AM könyvvel rendelkeznek és tudnánk velük interjút készíteni?
- ii. Úgynevezett 'hólabda' módszerrel dolgozunk. Meg tudná-e adni az elérhetőségét 2 ismerősének, akik az iparágban dolgoznak és feltehetően AM könyvvel foglalkoztatnak?

2.2 AM könyvvel foglalkoztatott munkavállalók interjúvázlata

a. A kérdezett családi, jövedelmi helyzete, vagyoni viszonyai

(Az alábbi kérdéseket nem szükséges így vagy az alábbi sorrendben feltenni – lehet, hogy a kérdezett magától elmondja a válaszokat, ha pl. azt kérjük: beszéljen a családjáról, ki hol dolgozik, milyen munkakörben, hol tanul, stb. és összesen mennyi fizetést kapnak havonta kézhez? Ezek után a kérdezett monológját csak akkor szakítsuk meg, amikor egy-egy konkrét kérdésre várunk választ)

i. Hol lakik, mióta lakik itt?

(Itt a kérdező szubjektív véleményére is szükség lesz a lakáskörülmények leírására – ld. a Tárki által alkalmazott metódust a Háztartás Panel vizsgálatnál – ezeket az információkat a kérdés után kell összefoglalni és beleírni az interjú összefoglalóba)

ii. Hányan laknak ebben a lakásban (házban)?

iii. Ez a saját lakása?

iv. Milyen a felszereltsége (hűtőszekrény, tv, számítógép, telefon, internet, stb.)?

v. Hányan és hol dolgoznak a családban?

(A foglalkoztatási státusz mellett a fizetés módjára is ki kell térni: bejelentett, számlás, „zsebbe történő” fizetés)

vi. Hány eltartott van a családban?

vii. Van-e autója? Milyen ez az autó? Milyen gyakran használja?

viii. Milyen pénzforrásai vannak? Honnan származik a jövedelme?

ix. Mennyi a család összes jövedelme, amit kézhez kapnak?

x. Van-e földjük, kertjük (háztáji) és ha van, akkor mit termesztenek benne? Csak a család szükségletére, vagy piacra (eladásra) is? Ha igen, akkor ez éves szinten kb. mekkora jövedelem?

xi. Mennyire kiszámíthatóak a család jövedelmi forrásai?

xii. Hol szokott bevásárolni (élelmiszerek, ruházat, tartós fogyasztási cikkek)?

xiii. Segítséget kap-e a környezetétől, barátoktól, családtól, szomszédoktól a mindennapi munka, vagy egyszer-egyszer egy nagyobb építkezés, szüret stb. során? Ha igen, milyen és milyen gyakran?

b. A kért munkaeerőpiaci helyzete:

- i. Milyen a legmagasabb végzettsége?
- ii. Hol járt iskolába? És milyen tanfolyamokat végzett el ezek után?
- iii. Milyen munkákat vállalt korábban? (Mondja el röviden a munkaeerőpiaci történetét az iskola elvégzése óta)
- iv. Milyen formában foglalkoztatták korábban?
- v. Miért váltotta ki az AM könyvet? Ki tanácsolta, adta az ötletet? Honnan hallott róla?
- vi. Hogyan változtatott a munkához jutáson az AM könyv?
- vii. Ha javított, akkor miben? Ha nem, akkor miért nem?
- viii. Hogyan kapja meg a fizetését, amikor AM könyvvel foglalkoztatják? Kap-e zsebbe pénzt?
- ix. Mindent legálisan csinál-e a munkáltatója, amikor az AM könyvet használja? Ha nem, akkor milyen technikákat alkalmaz?
- x. Milyen munkát vállalna el szívesen?
- xi. Mi akadályozza ebben? Hogyan lehetne ezeken változtatni?
- xii. Mentális képességek?

ezt így nem lehet megkérdezi, de pl. a munka után szokott-e újságot olvasni, ha igen, milyent, illetve TV-t nézni, mi a kedvenc műsora, meccsre járni, milyen meccsre

HIVATKOZÁSOK

Fazekas Mihály (2008) A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái. Esettanulmány – budapesti futárszolgálatok, 2006-2008. MT DP 2008/12

Semjén András - Tóth István János (2004) Rejtett gazdaság és adózási magatartás. Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996-2001, Közgazdasági Szemle, LI. évf. 2004. június (560-583. old.)

Semjén András - Tóth István János - Fazekas Mihály (2008) Az EVA tapasztalatai vállalkozókkal készített interjúk fényében. MT DP 2008/09

Semjén András - Tóth István János - Makó Ágnes (2008) Az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás és a rejtett gazdaság kapcsolata (Elemzés az AM könyves munkavállalók kérdőíves megkérdezése alapján). MT DP 2008/11

Discussion Papers published since 2006

2006

- Krisztina MOLNÁR – Sergio SANTORO: Optimal Monetary Policy When Agents Are Learning. MT-DP. 2006/1
- András SIMONOVITS: Social Security Reform in the US: Lessons from Hungary. MT-DP. 2006/2
- Iván MAJOR - Why do (or do not) banks share customer information?. A comparison of mature private credit markets and markets in transition. MT-DP. 2006/3
- Mária LACKÓ: Tax Rates with Corruption: Labour-market Effects. Empirical Cross-country Comparisons on OECD Countries. MT-DP. 2006/4
- György MOLNÁR – Zsuzsa KAPITÁNY: Mobility, Uncertainty and Subjective Well-being in Hungary. MT-DP. 2006/5
- Rozália PÁL - Roman KOZHAN: Firms' investment under financing constraints. A euro area investigation. MT-DP. 2006/6
- Anna IARA: Skill diffusion by temporary migration? Returns to Western European working experience in the EU accession countries. MT-DP. 2006/7
- György MOLNÁR - Zsuzsa KAPITÁNY: Uncertainty and the Demand for Redistribution. MT-DP. 2006/8
- Péter BENCZÚR - István KÓNYA: Nominal growth of a small open economy. MT-DP. 2006/9
- Gábor VIRÁG: Outside offers and bidding costs. MT-DP. 2006/10
- Péter CSÓKA - P. Jean-Jacques HERINGS - László Á. KÓCZY: Coherent Measures of Risk from a General Equilibrium Perspective. MT-DP. 2006/11
- Norbert MAIER: Common Agency with Moral Hazard and Asymmetrically Informed Principals. MT-DP.2006/12
- CSERES-GERGELY Zsombor – CSORBA Gergely: Műkincs vagy működő tőke? Gondolatok a kutatási célú adatok hozzáférhetőségéről. MT-DP.2006/13
- Dr. SERES Antal: Koncentráció a hazai kereskedelemben. MT-DP.2006/14
- Balázs ÉGERT: Central Bank Interventions, Communication and Interest Rate Policy in Emerging European Economies. MT-DP.2006/15
- Gábor BÉKÉS - Jörn KLEINERT - Farid TOUBAL: Spillovers from Multinationals to Heterogeneous Domestic Firms: Evidence from Hungary. MT-DP.2006/16

2007

- Mirco TONIN: Minimum Wage and Tax Evasion: Theory and Evidence. MT-DP.2007/1
- Mihály LAKI: Evolution on the market of foreign language teaching services in Hungary. MT-DP.2007/2
- VINCZE Péter: Vállalatok tulajdonosi irányításának változatai. MT-DP.2007/3
- Péter CSÓKA - P. Jean-Jacques HERINGS - László Á. KÓCZY: Stable Allocations of Risk. MT-DP. 2007/4

- Judit TEMESVÁRY: Signal Extraction and Hyperinflations with a Responsive Monetary Policy. MT-DP. 2007/5
- Péter KARÁDY - Ádám REIFF: Menu Costs and Inflation Assymetries. Some Micro Data Evidence. MT-DP. 2007/6
- Mária LACKÓ: Interrelationships of the Hidden Economy and Some Visible Segments of the Labour Market. MT-DP. 2007/7
- HERMANN Zoltán: Iskolai kiadási egyenlőtlenségek, 1992-2005. MT-DP.2007/8

2008

- CSERES-GERGELY Zsombor - MOLNÁR György: Háztartási fogyasztói magatartás és jólét Magyarországon. Kísérlet egy modell adaptációjára. MT-DP.2008/1
- JUHÁSZ Anikó – KÜRTI Andrea – SERES Antal – STAUDER Márta: A kereskedelem koncentrációjának hatása a kisárutermelésre és a zöldséggyümölcs kisárutermelők alkalmazkodása. Helyzetelemzés. MT-DP.2008/2
- Ákos VALENTINYI – Berthold HERRENDORF: Measuring Factor Income Shares at the Sectoral Level. MT-DP.2008/3
- Pál VALENTINY: Energy services at local and national level in the transition period in Hungary. MT-DP.2008/4
- András SIMONOVITS: Underreported Earnings and Old-Age Pension: An Elementary Model. MT-DP.2008/5
- Max GILLMAN – Michal KEJAK: Tax Evasion and Growth: a Banking Approach. MT-DP.2008/6
- LACKÓ Mária – SEMJÉN András: Irodalmi áttekintés a rejtett gazdaság csökkentéséről. MT-DP 2008/7
- LACKÓ Mária: Az adóráták és a korrupció hatása az adóbevételekre – nemzetközi összehasonlítás (OECD országok, 2000-2004). MT-DP 2008/8
- SEMJÉN András – TÓTH István János – FAZEKAS Mihály: Az EVA tapasztalatai vállalkozói interjúk alapján MT-DP 2008/9